Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 135 (16295) • 2000 чылдың декабрь 7, четверг • Ат салган шагы Садар өртээ 3 рубль. 17.00

Соолгу шакта

• РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттары чурттун 2001 чылда күрүне бюджелиниң толевилелин үшкү номчулгада хүлээп алган. Ам ону дорткү номчулгада сайгарып коор, аңаа улуг эдилгелерни кылбас болгаш Федерация Човүлелинге сайгарып корген соонда РФ-тин Президентизи ат салыры арткан.

• РФ-тин Күрүне Думазы Россияның күрүне символикаларының: күрүне Тугунун, Ыдыктыг ырызының болгаш Сүлде демдээнин дугайында Президент В. Путиннин киирген хоойлу толевилелин даарта чугаалажып эгелээр. Президент В. Путин күрүне символикаларынга амгы үш оңнуг Тукту, мурнундагы ССРЭ-ниң Ыдыктыг ырызынга Александровтун аялгазын, Сүлдеге — амгы ийи баштыг эзирни саналдаан. Кызыл тук болза РФ-тин Чепсектиг Күштериниң, а Андреев тугу Шериг-Далай флодунуң тугу болурун В.Путин РТР телекомпанияга берген интервьюзунга тайылбырлаан.

• Президент В. Путиннин саналдааны күрүне символикаларын Москванын болгаш Бүгү-россияның патриархызы Алексий II деткээн. Ынчанмыже Күрдумада "Яблоко", Барыын күштер эвилели фракциялар, оске-даа чамдык шимчээшкиннер детквейн турары илдең апарган. Ылангыя Россияның "Чаңгыс аай электри системазы" акционерлиг ниитилелдиң даргазы А. Чубайс үстүнде саналдарга дыка удурланып, "Президент дээрге кол социолог эвес ышкажыл" деп медеглээн.

• Россий-грузин кызыгаарны чөпшээрелдиг эртери боттанып эгелээн.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

"Шын" солунга чагыдылганың доостурунга чедир 9 ХОНУК арткан

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ... МӨӨРЕЙ...

2001 чыл төөгүлүг. Чаа чүс чылдың эгези, эки амыдыралче эге базымнар бо вектин эгезинден үндезилеттинин эгелээр дээрзинге чигзиниг чок. Чаа 2001 чылда өг-бүле бүрүзү **"Шын" солуннуг болуру-биле** ТР-де федералдыг почта харылзаа эргелелинин **кожууннарда салбырларының аразында**

МӨӨРЕЙНИ чарладывыс.

I-ги чер — 1000 рубль
II-ги чер — 800 рубль
III-кү чер — 600 рубль

Конкурстуң кол негелдези:
1000 экземплярдан хөй чагыдылгалыг кожуун салбырын бирги черни алган деп санаар.

Эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларны солун арыннарынга адап, шаннап-мактаары база көрдүнген. **РЕДКОЛЛЕГИЯ.**

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солунга 2001 чылдың **6 айларында** чагыдылга чоруп турар.

Чагыдылганың өртээ мындыг:
чагыдылга өртээ — 50 рубль,
почта чедирилгези — 78 рубль,
каттышкаш — 128 рубль.

Ыңчангаш **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер.
1 айда — 22 рубль, **3 айларда** — 64 рубль.

Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртээ — 82 рубль,
чедирилгези — 78 рубль.

Чагыдылганы чер-черлерниң почта салбырларында хүлээп ап турар.
Чагыдылга чок артпас дээш чогуур үезинде чагыдып алырынче далажыңар.

Бисче бижиңер, бистиң-биле харылзажыңар!

ШУУДААН

Тыванын чурт-шинчилел музейиниң тудуун 1992 чылда "Кызыл тудуг" эргелели тудуп эгелээн турган. Акшатөгериктиң нарын айтырыындан Тыва Республиканың төөгүзү-биле холбашкан бо тудуг ара кагдынган, чеди чыл иштинде ону тударының айтырыы шиитпирлеттинмейн келген.

Бо чылын музейниң тудуун кылып эгелээр талазы-биле тендер конкурузун чарлаарга, орта киришкен организациялардан хааглыг хевириниң "Промжилстрой" акционер ниитилел тиилекчи болуп үнгеш, тудугну кылып кирипкен. Бо тудуг организациязы тургустунга-ла үр болбаан, ындыг-даа болза музейниң тудуун кылыр талазы-биле шалыпкын ажылдап эгелээни каракка илдең көстүп турар.

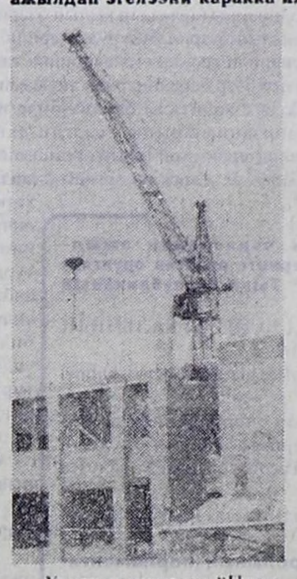

Хааглыг хевириниң "Промжилстрой" акционер ниитилелдиң чиргише директорунуң оралакчызы Бежен-оол Петрович Шокпаа, тудугнуң ниити байдалының талазы-биле мынчаар чугаалады:

— Музей тудуу болгаштың оон конструкциязы база кылыр ажылдары дыка нарын. Ам кол корпустуң ханаларын салып үндүрүп тур бис. Колдуунда 3 бригада ажылдап турар: дунзаалакчыларның бир, дашчылар болгаш бетонщиктерниң 2 бригадазы. Бистиң-биле керээлиг ажылдап турар организациялар КМК-5 "Тывасугмелиорация" күрүне бүдүрүлгези (В. Сургутанов), демир-бетон кылыглары-биле хуу бүдүрүлге "Сардана" (Б.Очур), суг чорудулгазы болгаш сантехниктиг ажылдар-биле "Ремсельтурвод" күрүне бүдүрүлгези (Г. Брашников) биске улуг дузаны чедирип турар.

Ниитизи-биле чурт-шинчилел музейиниң тудуунда 60 ажыг ажылчыннар ажылдап турар. Бо үеде тудуг кылыры ындыг-ла белен эвес, акша бар болза, тудуг чоруп-ла орар. Ынчанмайн канчаар, шупту тудуг материалдарын боттары садып алыр, а оларның өртээ хүн бүрүде озүп орар. Кол инженер Бежен-оол Петрович менээ мындыг чижекти чугаалап орду, кажан тендер конкурузу чоруп турда, 1 тонна арматураның өртээ 4,5 муң рубль турган, ам 12 муң рубль четкен деп, аңаа улаштыр цемент, туйбу дээш материалдарның өртээ база оскен.

Хоорайда тудуг кылып турар организациялар ындыг-ла хой эвес, олар колдуунда автокран-биле ажылдап турар. Музей тудуунда бо хүннерде башнялыг кран ажылдап турар, а херек кырында ап коор болдувусса, Кызыл хоорайның тудугларында чаңгыс башнялыг кранны ажыглап турар тудуг организациязы ол. Музейнин тудуу нарын, чер адааңда бир каът бар, оон кырынга 3 каът турар, ниити бедии 5 каът бажынбиле деннежи бээр деп инженерлер чугаалап турдулар.

Тудугда ажылдап турар ажылчыннар-биле чугаалажып орарга, оларның сеткилсагыжы ажык, тутган-кылган ажылынга тура-соруктуг кижилер болур чорду. Дашчы-бетонщиктер бригадазының бригадири Эдуард Дамбаа тудугнуң ийиги каъдында ажылдап турда, чеде бердим.

— Ниитизи-биле тудугга 18 чыл иштинде ажылдап келдим. "Кызыл тудуг" эргелелинге ажылдап турган, бо тудугнуң фундаментизин кылышкан кижи мен. Акшаландырыышкын бербейн баарга, ара каггаш, тарап чоруур ужурга таварыштывыс. Май айның тончүзүнде бо тудугга катап ажылдап эгледивис. Кран чок шуудап чадап турдувус, кран турган болза, ийиги каътты шагда-ла тудугжу Эдуард Дунгар-оолович чугаалады.

Тудугнуң кол чагыкчызы ТР-ниң Чазааның Инвестициялыг тудуг эргелели. Оон кол куратору Л. Ильина музей тудуунга доктаамал кээп, арга-сүмезин кадып турар. Бо тудугда нарын үүлдер хой. Ынчангаш "Тыва хамааты тудуг толевилелинин" төлээзи, толевилелдиң кол инженери Д. Дорошенко доктаамал кээп, хынап, көрүп турар.

Чурт-шинчилел музейиниң тудуу дээрге — ол келир үеде Тыванын төөгүзүн камгалаар ыдыктыг тудугларның бирээзи. Бистиң республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи дээрге төөгүлүг экспонаттар талазы-биле үүгле Сибирь эвес, Россияда эн-не шыырак музейлерниң санынга кирип турары таварылга эвес. Ында Тыванын төөгүзү-биле холбашкан үнелиг экспонаттар, чогуур негелдеге таарышпас складтарда, подвалдарда шыгжаттынып доозупкан турар улус бис. Тудуг материалдарын удур садып алыр, бир эвес акшаландырыышкынны үзүктелдирбейн берип турар болза, кеңир чылын доосту бээр тудуг-дур — деп, хоочун чыдарының түннелинде үрелип, баксырап чыдарын каш чыл иштинде чугаалажып келген болгай. Ам айтырыг шиитпирлеттинериниң кырында келген. Кол инженер Бежен-оол Шокпаа, "бир эвес акшаландырыышкын айтырыы шиитпирлеттине бээр болза, келир чылын тудугну доозуптар бис" — деп, шиитпирлиибиле чугаалаар кижи болду.

Бөлүк инженерлер сүмелешкеш, хааглыг хевириниң "Промжилстрой" акционер ниитилелди тургусканы кончуг-ла чөптүг болган деп кымдаа үнелелди берип болур. Акша чок дээш тудуг организацияларының октапкан тудуун катап тудуп эгелээни, ийи талазында, бо берге үеде 60 хире ажылчыннарга ажылдаар черни тып, оске тудуг организациялары-биле чижилгелиг ажылдап эгелээни, оларның ажылдап билирин бадыткап турар. Ам оларның ажыл-ижи шуудаан.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: дашчылар бригадазы ажыл үезинде.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ЧАА ТУДУГДА

АЗАП ТУР БИС

"Шын" солуннуң чагыдылгазынга хамаарыштыр номчукчуларның арга-сүмезин алыр сорулга-биле анкеталарны солунга парлап үндүргүлээн бис. Солуннуң номчукчулары аңаа идепкейлиг киржип, анкеталарга баштайгы харыылары редакцияның адрезинде кээп эгелээн. Оларга Чаа-Хол кожуундан бижикчи Урунза Чанчыпты, Хорум-Даг суурдан Бүрүңмаа Монгушту, Арыг-Үзүүден Зоя Солдупту, Тээлиден Саида Иргекти база Кызыл хоорайдан Чаяана Шилованы, Тимур Эренчинни болгаш оскелерни-даа хамаарыштырып болур

Анкетада бердинген айтырыгларның аразындан "Шын" солунну каш чыл чагыдып турар силер деп айтырыгга харыылаанындан алгаш коорге, доктаамал чагып алыкчылар анкетага харыыларны дарый чоруткан. Оларның аразында үе-үе болгаш акша бар апарганда солунну чагыдып номчуп турарларны чок деп болбас. База ол ышкаш библиотекаларның номчулга залдарындан солунга үнген үүлдерни сонуургап номчуурлар база бар.

Солунну номчуштуг кылыр дизе, үүнү кылза дээштигил деп бистиң сонуургаан айтырыыныска солун, чугула айтырыгларны кодүргөн материалдарны үндүрбүшаан, ажыкчарлыг болур дээн сүмелерни редакцияның ажылдакчылары хүлээп ап тур бис.

Чаа үнер 2001 чылда солунга кандыг материалдар чырыттынарын күзээр силер деп айтырыгга экономиканың шилчилгелиг бо үеча-дазында **ядамык байдалдан кандыг арга-биле үнерил, оорлар, арага садар адрестер-биле демисел, чаа өг-бүле туткан аныяктарга, аныяк-өскенге булуңнар, эрге-хоойлу темаларынга тайылбырларны, өг-бүле, уруглар арыннары, мурнуку чылдарда дег делегей байдалының дугайында допчулалдарны, спортчу болуушкуннарга репортажтарны** номчуксап турарлар хой бооп турар. Ынчангаш бижикчилерниң санал-оналын, арга-сүмезин кичээнгейге ап, ажылывыска ажыглаарывысты аазап тур бис.

Айлаң МОНГУШ,
чагаа килдизиниң эргелекчизи.

АГИТАТОР МЕН

"Шын" солуннуң 1943 чылдан бээр номчукчузу мен. Бодум харым 70 четкен. Солуннуң ажылынга хамаарыштыр "Бо анкетага харыылап көрүңер" дээн айтырыгларга бодумнуң бодап турарым-биле харыылаайн.

"Шын" солунну каш чыл чагыдып турар силер дээн-дир.

Доктаамал чагыдып турар мен. Ынчалза-даа солунну солун кылыр болза эки-дир. Солунну чаңгыс "улуг-каралааш" номчувайн октаптар таварылгалар турган бе деп айтырыгга мынчаар харыылаар мен. Почтачыны четтикпейн манап алгаш, байыр чедирип хүлээп алыр чаңчылдыг кижи мен. Оон солуннуң арыннарын ажыдып, үүгүртү коре каапкаш, ында медээлерни болгаш соолгу шакты бир дугаарында номчуур мен. Делегейде, Россияның регионнарында, Тывада, кожууннарда, сумуларда, өг-бүлелерде ажыл-ишчи деннелди анализтээринге сонуургалдыг мен. Кады кожаларымга, өг-бүледе ажы-толумге агитатор мен. Каш хоюм кадарып хүнзээш, кежээзинде бүдүн солунну номчуп доскаш, чагыдылга чок кожаларымга күзенчиг аалчы болуп, чеде бээр мен. Олар лектор келдиле деп манап турарынга улуг өөрүшкү-биле чоргаарланыр мен. Артында-ла бажыңымга шайлап ора, солунда үнген материалдарны таныштырар чаңчылдыг мен. Оларым оорүп четтиргенин илередирлер.

Солунну номчуштуг кылыр дизе, үүнү канчалза дээштигил?

Күрүне тургузуунга, Чазак удуртулгазынга удур политиктерни, оларның удур туружун сойгалаарынга бижикчилерниң болгаш чоннуң бир демниг үнүн чырыдары чугула. Экономикага кодээ ажылагыйның, чер, мал-ажылының сайзырадырының, оон продуктулуг чоруун остүрүп ковүдедири база бот-хандыртынылга дугайында хоөү-биле бижиири күзенчиг.

Солунга бижикчилерниң хой-ле сан-чурагайларлыг материалдары үнгүлеп кээр таварылгалар бар. Ынчангаш редакцияның ажылдакчылары үүгле номер үндүреринче далашпайн соолун быжырымчалыг хынаарын сүмелээр-дир мен.

"Силернин-биле кандыг айтырыглар чырыттынмайн турарыл?" деп айтырыгга мону бижикседим.

Эрге-хоойлу камгалаар органнар: суд, прокуратура, ИХЯ-ның оорлар-биле удур демиселиниң түннелдери от кырынче суг кудупканы-биле домей. Мал оору кайда-даа шуут хөлүн эрткен-дир. Үптекчи, дээрбечи езу-биле кижилерни хүлүп-шарып, харын-даа амы-тынынга кыжаныр тургаш, кодан-коданы-биле мал-маганны оорлап турары чажыт эвес. Оор херектер дугайында үстүнде адааным органнардан материалдарны ап, парлалгага чырытпайн турарын шүгүмчүлеп тур мен.

Чырык ортемчейде амылыг амытан бүрүзү-ле хүннүң чылыынга таалап, арыг агаарны тынып, аржаан сугларны ижип, ие черивистиң эгээртинмес байлак үнүжү-биле чемненип чоруур болгай. Делегейде кижиден дээди угаанныг амытан чок. Үүлехеректи бүдүрер чаяакчы-даа, үүлгедир, узуткаар хоралакчы-даа болгулаар. Ынчангаш бойдус камгалалының дугайында материалдардан үндүрүп турарын ынак солунум "Шынга" сүмелээр-дир мен.

Шилиң ХЕРТЕК.
Бай-Тайга кожуун.

анкетазынга харыылардан

ЧОННУҢ СОЛУНУ ДИЗЕ...

Тыванын хоочун солуну "Шын" солун чырыкче үүнүп, чоига тарап, сургакчылап, ажыл-албанын күүседип эгелээнинден бээр бо чылдың август 31-де таптыг-ла 75 харны харлап алды. Оон 75 чыл болган байырлыг хуралы Кызыл хоорайга август 25-те Күрүне филармошязының бажыңынга болуп эрти, орта мени чалаан, киришпитим. 75 чыл дээрге кижи назыны-биле деннээрге узун-на назын-дыр, а солунга ол дээрге чалыы назын-дыр, оон мурнунда ам-даа улуг сорулгалар салдынып турар, моон соңгаар оон редакциязынга эртем-билиглиг аныяктар ажыллаар апаар, дериг-херексели шуут чаартынардаа ужурлуг. Бодунуң тургустунып келгениниң 75 чылдарының дургузунда тыва нация чоннуң арыг тыва дылының ачызында чоннуң үндезин солуну "Шын" дириг чурттап, тыва күрүнеиниң социал-экономиктиг бурунгаар хөгжүлдезин сайзырадырынга, эртем-культуразын бедидеринге, эң ылангыя баштайгы тыва национал бижикти Тыванын улуг назылыг чоннуга өөредиринге бурунгаар базымны кылган болгаш өг-өрегелерни эргий кезип бараан бооп чораан тыва чоннуң дылының, культуразының хоочун солуну үүве. Шынны, төөгүнү, баладчак чажыттарны үүгле шыны-биле коптарып илередип турар солун үүгле "Шын" шын үүве, шын харын. Келир чылын Тывага Улусчу революцияның тиилээнинин, баштайгы тыва күрүнеиниң бактаап тургустунганындан бээр мугур 80 чыл байырлалы, а "Шын" солун ол үеде 76 харлаар. "Шын" солун тыва күрүнезинден дөрт хар биче-даа болза, оон эрте-бурунгу төөгүзүн чоннуга чырыдып, шыны-биле айыткан берип чоруур.

Мен "Шын" солунну доктаамал номчуп, чагыдып ап турар болгаш 1958 чылдан бээр оон арыннарынга бижикчи болуп, харылзаам үспейн чор мен. "Шын" дээрге чоннуң солуну, Тыванын кайы-даа булуңунда оон барбайн турар чери чок, Москвада болгаш оске-даа хоорайларда, а харын-даа даштыкы чурттарда өөренип турар тывалар безин ону чагыдып алгаш номчуп турар.

Солуннуң "Шын" деп каан адының адааңда ниитилел-политиктиг солун дээнин солуза кандыгыл деп бодаар-дыр мен. Канчаар солуурул? Бодаарымга бо солунну үүгле тыва чон чагыдып ап турар, тыва чоннуң солуну. Ынчангаш ону "тыва чоннуң солуну" азы **'тыва улустуң солуну'** дизе деп саналдыг мен. Ындыг саналдар база ынчан тургулаан үүве. Тыва дыл кырында 75 чылдарда чонга бараан бооп келген "Шын" солун чончу солун, оон эртип келген оруу узун болгаш төөгүлүг болуушкуннар-биле байлак.

Ынчангаш "Шын" солунну ниитилел-политиктиг дивейн, а чоннуң солуну дизе деп саналдыг мен.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы сумузу.

САНАЛДАРЫМ БО

1960 чылдар үеңнде солун чагыдылгазы "Кижи бүрүзү чагыдылгалыг болуулуңар!" деп лозуннуң адаа-биле чоруп турганын билир-ле болгай бис. Чагылда компаниязы чер-черлерге улуг патриотчу кодурлүүшкүннүң байдалынга эртип турган дизе чазыг чок боор. Школага безин өөреникчи кижи бүрүзү "Тыванын аныяктары" азы "Сылдысчыгаш" чок-ла болза, "Пионерская правда" солунну чагыдып алыр үүве. Солун чагыдылгазы дээш класстар аразынга соцчарыштыг-даа организастап турган.

Улуг класстар "Шын" солунну ыяап-ла чагыдар, солун чок орегелер барык чок турган. Бистиң оовуске кандыг-даа солуннар турган үүве, улуг угбавыс Стай, башкы кижи болгаш, "Шын" солунну, янзы-бүрү журналдарны албан чагыдып аар чаңчылдыг. Улуг угбавыстан бичези Долуя колхозтуң почтачызы турган, кажан ол район товү Тээлиден хамык солуннарны, журналдарны эккээри билек чагыдылгалыг кижилерниң айтырыын солуннарга бижип, кудумчулар аайы-биле таратчып берип турган бис. Ынчангаш ындыг ийикпе, бистиң өг-бүлевистиң улузу солун номчуурунга кончуг ынак.

Мен баштай "Шын" солунну сонуургай берген үүвем солун арнынга үнген школачылар амыдыралындан материалдарны, конкурстар, көрүлделерге хамаарышкан үүлдерни сонуургап турдум. Бир-ле катап бистиң класстың шеф ажылынга идепкейлиг киришкениниң дугайында хой эвес үүве бижиримге, ону "Шын" солун парлай каапкан. Өөрээним-даа холчок, клазывыс башкызы оорлеримге номчуп таныштыргаш, мактап кагды. Үр болбааңда 50 копеек ортектиг извещение келген, оомну почтачы үгбам-биле кады район товүнден барып ап алгаш, будум черге дегбес үүве дег шурагылап, амыраарымны канчаар боор. Ол 50 копеем-биле кинолап турумда шуут тонмес үүве-ле болгай. Оон бээр-ле "Шын"-биле халбактанчып чоруурум бо. Студент чылдарымда өөредилге, спортка хандыкшааш, солунум-биле харылзаам шала ырай берген. Оон кадында, бир катап "Чараш карак" деп шүлүк бижип алгаш, шүлүүмнү "Шынче" чорударымга, ындыг уткалыг шүлүктер хой, ынчангаш парлавадывыс деп харыыны алгаш, хоннум база хомурерип калган.

Кажан студент амыдырал дооступ, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге ажылдай бергеш, ында-хаая "Шынче" материалдарны берип турдум. 1978 чылда Тес-Хем кожуунуң партия райкомунуң пропаганда килдизинге ажылдай бергеш, "Шын" солун-биле ийистер дег чарылбас оңнүктер болганывыс ол. Оон бээр ол мээң дузалакчым, сүмелекчим, башкым-даа болган.

Эде тургузуушкун эгелээн соонда, 1995 чылда хоорайже ажылдап келгеш, Кызыл хоорайның бижикчилериниң санынче кирдим. Бо дооступ турар 2000 чылда элээн хой материалдарны бижип, "Ийи эзир" болгаш "Кандидаттар" деп басняларны, шүлүктеримни парладып келдим.

Ынчангаш "Шын" солунну үүгле бодум ажыглаайн, кодээ суурларда чурттап чоруур улуг акымга чагыдып бээр деп сорулганы салып алгаш, "Союзпечать"-биле чугааны кылдым.

2001 чылда "Шын" солунга мээң саналдарым мындыг:

1. Солуннуң 2000 чылда эң эки бижикчизин илередип, **'Тергиин бижикчи'** деп атты тыпсыр (оон негелделерин чогаадыр).

2. Мурнуку чылдарда үнүп турганы дег **'Соотган шилги аттыг сойгалаарже'** эглип корзе үүл?

3. Солуннуң тускай **имдемдек, эмблемазын** тывысса кандыгыл?

4. Чыл санында "Шын" солуннуң шаңналы дээш болуп эртер хүреш үезинде солун чагыдылгазын организастаары чугула.

5. Шын солунунга доктаал, шиитпирлерни **аңгы капсырылга** кылгаш үндүрер болза номчукчуларга дыка таарымчалыг болгу дег.

"Шын-на солун" деп шүлүктү база коштум.

"ШЫН-НА" СОЛУН

Тыва чонум эрткен оруун
Дыннаваннар дыңназын
дээш,
Бүгүдеге чарлап, бижээн
Бүзүрелдиг "Шын-на" солун.

Баштай үнген хүнүнден-не
Байлак чурттуң эргий "ужуп",
Аалдар санай моорлап четкен
Аажок эрес "Шын-на" солун.

Амыдырал-чурттаганың
Амыр эвес бергелерин
Барымдаалыг үүлдер-биле
Бадыткай бээр "Шын-на"
солун.

Дылын-домаан чиге, тода,
Тынын, дозуң тергиин быжыг.
Эткен состуң ээзи болган
Энерелдиг "Шын-на" солун.

Чылдар, айлар шуужуп-ла тур,
Шырай арның, чалыы олчаан.
Чараш чечээн соңнеп сунар
Чалыы кыс дег "Шын-на"
солун.

Виктор ДАНДАР.
Кызыл хоорай.

Юридиктиг эргелиг албан черлериниң ажыл-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2000 чылдың ноябрь 2-де хүлээп алган

1 үүл. Ниити үүлдер

Бо Хоойлу "Ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында" 1998 чылдың июль 31-де үнген № 148-ФЗ Федералдыг хоойлуну күүседири-биле хүлээп алдынган болгаш Тыва Республиканың девискээринде ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге ыяап-ла алыр орулгага чаңгыс аай үндүрүгү доктаадын тургузарының болгаш ону күштүг болдуруп эгелээриниң чурумун тодарадып айтып турар.

Бо Хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринде ажыл-чорудулганың хевирлерин кылып турар ажыл-агыйының бүгү-ле субъектилери бо үндүрүгү төлээри ыяап-ла алган.

Бо Хоойлуга хамаарышпас сайгарлыкчы оске-даа ажыл-чорудулгага ниити доктаатты́нган чурум-биле үндүрүг онаар.

Бо Хоойлу-биле:

1) бо Хоойлунуң 3-кү үүлү-биле доктаадып айытқан сандаңының хемчээлери-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылыр черлерин;

2) онааган орулганың хемчээлин болгаш чаңгыс аай үндүрүгүнүң түннерин санаарының тургузуп турар оске-даа санаашкынының формулаларының түүнү;

3) чаңгыс аай үндүрүгү төлээриниң чурумун болгаш хуусааларын;

4) үндүрүг талазы-биле чиигелделерни;

5) Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр чаңгыс аай үндүрүгү тыртарының оске-даа онзагай үүлдерин тодарадып айтып турар.

Тыва Республиканың девискээринге:

1) күрүне каайылызын;

2) каайлы үндүрүүнден база каайлының оске-даа төлевирлерин;

3) чөпшээрел база бүрүткел чыылдаларын;

4) транспорт чепсектерин садып алганының үндүрүүн;

5) транспорт чепсектериниң ээлериниң үндүрүгүн;

6) чер үндүрүүн;

7) даштыкы акша аймаан болгаш даштыкы валютада илереттинген төлежилге документилерин садып алганынга үндүрүгүн;

8) юридиктиг албан чери тургуспайын, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хуу кижилерден бо Хоойлунуң 3-кү үүлүнде айытқан адырларга сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар үезинде алган орулгалардан ангыда, кандыг-даа орулгалардан төлеп турары олча-ажык үндүрүүнден;

9) олча-ажык үндүрүүнден тырткан түннерден, а ол ышкаш немээн ортек-үнеге үндүрүгүн база кажан үндүрүглер дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулга актылары-биле төлевирлериниң кирер дозунден үндүрүгүн тыртар талазы-биле хүлээлгени доктаатқан таварылгаларда Россия Федерациязында кайы-бир дөстен кирер орулгаларга үндүрүгүн база оскезинден дээрден башка, чаңгыс аай үндүрүгү доктаатқан хүнүнден бээр күрүнениң бюджеттеп дашкаар фондуларына төлевирлерни, а ол ышкаш "Россия Федерациязында үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунуң 19-21 үүлдериг-биле көрдүнген үндүрүглерни тыртпас.

2 үүл. Бо Хоойлуда ажыглап турар кол-кол билиишкиннер

Бо Хоойлунуң сорулгаларынга дараазында кол-кол билиишкиннерни ажыглап турар:

онааган орулга — күрүнениң үндүрүг болгаш оске-даа органнарының хынап турары, а ол ышкаш хамаарышпас организацияларының канчаар үнелээнинин үезинде статистиктиг шинчилеллериниң аргазы-биле алган медээлерге үндезилээш, ындыг орулганы алырынга шуут дорт салдарлыг чылдагааннарын каттышканын барымдаалап санап үндүрер, ыяап-ла туруп болгу дег чылдагааннарны казып тургаш, чаңгыс аай үндүрүг толекчизиниң черле ап болуру ниити орулгазы;

баазалыг орулгалыг болуру — денней коор янзы-бүрү байдалларда ажыл-чорудулганың тодаргай хевирин айтып турар физиктиг коргузугүнүң ол-бо база оске-даа эге хемчээлинге (шолдүң хемчээлинин, ажылдап турарларның санының, дерип кылган ажылдаар черниң, улус олурар черниң, транспорт аймааның болгаш оске-даа) ортек-үне талазы-биле илереттинген чижек орулга;

баазалыг орулгалыг болурунуң бедидип (чавызадып турар) коэффициентилери — чаңгыс аай үндүрүгү төлээн дугайында херечилелге үндезилээш, боттандырып турар сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың түннелинде, ол-бо азы тодаргай факторнуң (ажыл-чорудулганың болуп турар черинин, ажыл-чорудулганың хевиринин) салдарының хемчээлин коргузүп турар коэффициентилер (моон ынай — херечилелге үндезилээн ажыл-чорудулга дээн);

үүрмектеп садар садыг — хуу улуска, ог-бүлеге, бажынга азы оске-даа ажыглалга барааннарны үүрмектеп садар талазы-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулга. Ынчаарга садыгжы кижи бодунуң хууда (бүдүргени азы садып алганы) бараанын садып турар бе азы комиссияның керээлериниге, даалгаларынга азы агент керээзинге үндезилээш, сайгарары-биле хүлээп алганы бараанны садып турары хамаанчок болур. Ол ышкаш айытқан ажыл-чорудулганы бодунуң садыг четкизин, чок болза холезилеп алганы садыг черин (турар черин, бажын-балгатты) дамчыштыр садып турары база хамаанчок болур;

барааннарны үүрмектеп садары — бараанны үүрмектеп садар, садып алыр керээ дугайында хамааты хоойлужудулганың негелделери-биле, а ол ышкаш хереглекчилериниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлулар-биле таарыштырары, садыгжы биле садып алыкчының аразында садар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырары-биле көрдүнген садыглаашкынының доктаамал болгаш (азы) доктаамал эвес точкалары (черлери);

бараан садар турум точка (чер) — доктаамал үндезин-биле ажыллаар садыглаашкынга тускайжыттынган (моон ниитинде хой талалыг садыг комплекстериниң азы топтериниң составында бактаап турар) чер. Садыглаарының доктаамал чери деп: магазин,павильон, киоск, контейнер, склад оран-савазы, барааннарны хевир-янзы-биле садып алыкчының бажыңына садар апаар таварылгала, херек бажын-балгатты ынча деп санаар;

бараан садар турум эвес точка (чер) — соортуп дажыглаар хереклелдериниң (чижээ, автолавкаларның, фургоннарның, тергежигештериниң, палаткаларның, автоцистерналарның, садыг автоматтарының болгаш оске-даа дериг-хереклелдериниң) база кодүрүп тудуп чорааш (чижээ лоткаларының, корзиноларының дузазы-биле), а ол ышкаш холдап, туда садыглаар садыглаашкынга ангылап берген садыг шолу чок чер;

ажыл-чорудулганың бо хевирин боттандырарда, ажыглаар бажын-балгаттарының ниити шолу — садыг задының склад оран-саваларының будүрүлге пехтериниң (салбырларының), офис бажын-балгаттарының, а ол ышкаш барааннарны хевир-янзы аайы-биле садары көрдүнген, тускайжыттынган садыглажыр (делгелге) черниң шолу. Ынчаарга склад оран-саваларынга база будүрүлге ажыл-чорудулгазынга таарыштыр кылдынмаан подвалдарның шолүн, тамбурларны, салгынналдырар шахталарны, лифтилерни, чүүктү чүдүрер-дужүрер шолчүгештерни, бойлерлериниң болгаш иштики коридорларының санитар өрөөлдериниң база чада тепкиштериниң суугу одалгазының от салыр системазының, электри щиттериниң болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырар сорулга-биле ажыглаваён турар оске-даа ындыг бажын-балгаттарның шолүн санавас. Ажык шолчүгештерге девискээриниң ниити шолүн ажыглаар.

Садыглаарының турум болгаш ажык шолчүгештериниң ажыглаар шолүн бажын-балгаттың (девискээриниң) кандыызының бижимед тайылбырын кошкаш, доктааткан чурум-биле бижип каан эрге-хоойлуну айыткан документилерге үндезилээш, айтып тодарадыр. Ынчаарга кижиниң арендага бергенин ажыглап турары ниити шолүнден арендаторларның (арендага алганын оске улуска дамчыдып бергеннериниң) чарганы аренда керээлери-биле дүүштүр, а ол ышкаш чаңгыс аай үндүрүгүнүң төлекчилери болуп турар улустуң ээлеп турары шолду казып каптар.

Ажыл-агый кылып турар улустуң, оон иштинде аренданың (арендага алганын оске кижиге дамчыдып бергенинин) негелделери-биле ээлеп турары, тускайлап ангылаан бажын-балгат бүрүзүн (азы бажын-балгаттың иштинде тускайлап ангылаан шолду) садыгның турум азы турум эвес точказының (черинин) тускай ангы объектизи деп санаар;

специалист — күш-ажылчы хүлээлгелери сайгарлыкчы ажыл-чорудулга-биле шуут дорт холбашкан, бодунуң хүлээлгезин күш-ажылчы керээге үндезилээш азы хамааты эрге-хоойлу характерлиг керээге үндезилээш күүседип турар, чижээ, кассир, савалакчы, садыгжы, дузалакчы ажылчын болгаш оске-даа ындыг янзылыг хуу кижи;

ниитиниң чемненилгези — ол дээрге шуут ол черинге, чижээ-лээрге, рестораннарга, кафелерге, барларга, столоваяларга, дүрген чемнени каантар черлерге, соок суксун садар садыгжыгаштарга болгаш оске-даа черлерге улус барып чемненирибиле белен чем, белен чыгыы чем база суксуннар болгаш оске-даа чүүлдер садып, ачы-дузаны чедирери база ол ажыл-биле холбашкан ажыл-чорудулга;

ниитиниң чемненилгезинин турум точказы (чери) — доктаамал үндезин-биле ажыллап турар, белен чемни база белен чыгыы чемни, суксун садары-биле ачы-дузаны чедирер база ажылдаар тускайжыттынган (оон иштинде хой талалыг комплекстериниң азы топтериниң составында кирип турар) чер;

ниитиниң чемненилгезинин турум эвес точказы (чери) — соортуп дажыглаар база кодүрүп, тудуп чорааш, а ол ышкаш холдап туда садыглаар арганың дузазы-биле, белен чемни болгаш суксуннарны садар талазы-биле ачы-дузага база ажылга ангылап берген ангы шолу чок чер;

чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазы — ол дээрге амыдырал байдалдыг ачы-дузаларга база ажылларга чурттакчы чоннуң негелделерин хандырарынче угланган ажыл-чорудулга;

дерип кылган ажылдаар чер — күрүне стандарттарының болгаш Россияның стандарттарының, техниктиг байдалдарының негелделери-биле дүүштүр амыдырал болгаш медицина ажы-дузаларын шынарлыг күүседири-биле эргежок чугула технологтуг дерилге-биле (чамдык таварылгаларда технологияның негелделери-биле — контроль-хемчээл хереклелдери-биле дүүштүр), инвентарь-биле, оске-даа дузалал дериг-хереклелдери-биле хандыртынган чер;

автомобиль тургузар чер болгаш гаражтар — ол дээрге автомобильдер тургузары-биле ук турушка азы гаражка турун турар үезинде таныыдыг болур, ол дээш төлевир тыртар, тускай дерип кылган чер;

кывар-чаар материалдарны үүрмектеп садары — сайгарлыкчы ажыл-чорудулга-биле холбашаан кижи хуузунда база оскээр-даа ажыглаары-биле туда акша-биле үүрмектеп, бензинни болгаш үстү хуваар шистолеттерни аргазы-биле АЗС дамчыштыр КЧМ-нер садар талазы-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулга;

кывар-чаар материалдар (КЧМ) автомобиль бензини, дизель одалгазынга, карбюратор шимчедикчилериниге үс, дизель шимчедикчилериниге үс, газ;

транспорт талазы-биле ачы-дузалар — ол дээрге хоорай иштинге, хоорай кавызынга база хоорайлар аразынга доктааткан маршруттар-биле автобустарның, микроавтобустарның пассажирлерни дажыглаарын хандырып турары, пассажир болгаш чүүк транспортунуң ачы-дузалары-биле холбашкан таксилериниг, катерлериниг, хемелериниг, малга кожар транспорттуң ачы-дузалары; хуу машиналарны чолаачызы-биле холезилеп алыры, керээ чаргаш, транспорт аймаан ажыглааны дээш төлевир, экскурсиялаары-биле ынай-бээр баары болгаш оске-даа хевирлери-биле холбашкан ачы-дузалар болгаш ажылдар;

транспорт аймааның чүүк соортур күжү — транспорт аймааның техниктиг паспорту-биле дүүштүр соортуп дажыглап шыдаары чүүктүң өн үстүү хемчээли;

пассажирлер дажыглаарда олурар чер — автотранспорт аймаанга (автобуска, микроавтобуска, чиик автомобильге болгаш оон-даа оске) оон техниктиг паспорту-биле дүүштүр олурар черниң саны.

3 үүл. Үндүрүг төлекчилери

1. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң төлекчилери (моон ынай — үндүрүг төлекчилери дээн) Тыва Республиканың девискээринде дараазында адырларда сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы:

а) хуу кижилерге амыдырал ачы-дузаларын чедирер (ийик, алгы-кештен, дүктен кылыглар септээр, хеп дааараар база септээр, шак болгаш онза нарын кылыглар септээр; амыдыралга хүй бүрү херек техниканы база хууда ажыглалдын хереклелдерин септээр; демир аймаандан кылыгларны септээр болгаш белеткен кылыр; машиналарны, дериг-хереклелдерни база приборларны, оргтехниканы болгаш дузалал дериг-хереклелдерни септээр; транспорт аймааның сервис хандырылгазын база чурттакчы чонга амыдырал талазы-биле оске-даа ачы-дузаларны, оон иштинде чурук тырттырар болгаш кино ачы-дузазын коргузер; холезиледир (кинофильмнерни холезиледириниң ангыда);

б) хуу улуска баш таарыыр ачы-дузаларны (баш таарыыр салоннарның ажыл-чорудулгазы ачы-дузаларын, медицина, косметология (оон иштинде косметология салоннарынга) ачы-дузаларын, ветеринария болгаш зоотехника ачы-дузаларын чедирер;

в) ниитиниң чемненилгезинин (рестораннарның, кафелериниг, барларның, столоваяларының, 50 чедир санныг кижи ажылдап турар ниитинин чемненилгезинин доктаамал турум эвес болгаш оске-даа черлериниг ажыл-чорудулгазы);

г) 30 чедир санныг кижи ажылдап турар магазиннерни дамчыштыр барааннарны садыглаары, палаткалар, рынноктар, лоткилер, ларектер, садыг павильоннары болгаш садыглаашкынны организастап турар, оон иштинде доктаамал турум садыг шолу чок оске-даа черлер);

д) кывар-чаар материалларны үүрмектеп садыглаары;

е) 100 чедир кижи санныг ажылдакчылардыг организациялар коммерцияга үндезилээш, маршрут таксилери-биле пассажирлерни дажыглаар ачы-дуза чедирериниг ангыда, организацияларның автотранспорт талазы-биле ачы-дуза чедирер;

ж) коммерцияга үндезилээш, маршрут таксилери-биле пассажирлерни дажыглаар ачы-дузалар чедирер;

з) автомобильдер тургузар черлерни, гаражтарны ортектиг бээр талазы-биле ачы-дузалар чедирер;

и) эрги демир-дес чыыр талазы-биле организацияларның ажыл-чорудулгазын боттандырып турар юридиктиг эргелиг албан черлери болур.

2. Бо Хоойлунуң сорулгаларын күүседири-биле акшаның боду-биле санажып садыглаарынга чээли болгаш оске-даа карточкаларның дузазы-биле санаашкыннарны кылыры-биле, банкыларның санаашкын чектери-биле, хуу улустуң даалгалары-биле банкыларда болгаш чээлиниг оске-даа организацияларында саннардан шилчидишкин-биле садыглаашкынны, а ол ышкаш оске-даа бараанларга (ажылдарга, ачы-дузаларга) солуп, бараанларны (ажылдар кылып бээрин, ачы-дузалар чедирерин) дамчыдып бээрин будүрүлгелериниг ажылдакчыларынга ажыл төлевириниң социал төлевириниң талазы-биле натура төлевири кылдыр бээр бараанналардан ангызын база деннээр.

3. Эге капиталы бүрүү-биле инвалидтериниг хой-ниити организацияларының салган акшазындан тургустунган, инвалидтериниг хой-ниити организацияларынга, оларның регионал болгаш девискээр организацияларынга, а ол ышкаш оничүхорентиниг кара чаңгыс-ла оничү ээзи инвалидтериниг хой-ниити организациязы болуп турар будүрүлгелерге болгаш албан черлериниге, чаңгыс аай үндүрүг төлээринче эки туразыбиле шилчиир азы үндүрүглерни төлээриниг амгы туруп турар чурумун хевээр арттырып алыр эргени бээр.

4 үүл. Үндүрүг онаарының объектилери болгаш бухгалтерия өскелдүн чорударының чуруму

1. Чаңгыс аай үндүрүгү ажыглан турар үеде үндүрүг онаарының объектизи болза, дараазында ээлчеглиг айда ыяап-ла алыр орулга болур.

Чаңгыс аай үндүрүг талазы-биле үндүрүг тыртар үени бир кварталда кылдыр доктаадыр.

2. Үндүрүг төлекчилери боттарының орулгаларын болгаш чарылгаларын санааш түнээр, а ол ышкаш санаашкын база касса операцияларын кылырының чурумун сагыыр ужуруг.

Чаңгыс аай үндүрүг төлээринче шилчиири үндүрүг болгаш күрүнениг оске-даа органнарынче бухгалтер, үндүрүг база статистика талазы-биле отчет кирер талазы-биле Россия Федерациязының амгы күштүг боой турар нормативтиг актылары-биле доктаадын айыткан хүлээлгериниден үндүрүг төлекчилерин хоставас.

3. Ажыл-чорудулганың элээн каш хевирлерин херечилелге үндезилээш боттандырып турар үеде, орулгаларның болгаш чарылдалларының учедун ажыл-чорудулганың хевиринин аайы-биле тус-тузунда ангы база бо ажыл-чорудулганы боттандырарының туруп турар черинин аайы-биле тус-тузунда ангы чорудар.

4. Херечилелге үндезилээн, ажыл-чорудулга-биле чергелештир сайгарлыкчы оске ажыл-чорудулганы боттандырып турар үндүрүг төлекчилери (бүрүткеткен черинден база доктаамал чурттап турар черинден хамаарылга чокка) херечилелге үндезилээн ажыл-чорудулгазының үезинде хоорентизинин, хүлээлгелериниг болгаш ажыл-агый операциязының учедун ангы чорудар. Херечилелге үндезилээн ажыл-чорудулга дээш бо Хоойлу-биле дүүштүр үндүрүг онаар.

5 үүл. Чаңгыс аай үндүрүгүнү санаарының сан-түүү болгаш чуруму

1. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң сан-түүн ыяап-ла алыр орулганың 20 хуузу хемчээл-биле доктаадыр.

2. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүн базалыг орулганың сан-түүнүн, ужур-дузазын, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың түннелдеринге салдарлыг болуп турар, а ол ышкаш базалыг орулганың коэффициентилерин бедидип (кудулап) турар физиктиг коргузүглериниг санын барымдаалап тургаш, санап үндүрер.

Ажыл-чорудулганың тодаргай хевирин коргузүп турар физиктиг коргузүглериниг эге хемчээлдериниг базалыг орулгазының ужур-дузазын бо Хоойлу-биле (капсырылга № 2) доктаадыр.

3. Ажыл-чорудулганың хевир-янзызындан хамаарыштыр физиктиг коргузүглериниг дараазында хевирлерин ажыглап турар:

а) специалист — ажылдакчыларның санын үндүрүг төлекчизиниг учеттуг сан-медээлериниге үндезилээш, тодаралыр; ынчаарга дакпырлап азы хамааты-эрге-хоойлу байдалдыг керээлер-биле ажылдап турар улусту штаттыг бүдүн элээн каш кижи кылдыр алыр;

б) улус ажылдаары-биле дерип кылган черлер (эге хемчээлдер-биле);

в) ажыл-чорудулганың ниити шолу (дорбелчин км.);

г) одаар үүл — бензин кудар колонкалар (эге хемчээлдери);

д) транспорт аймаанын чүүк кодүрер ортумак хемчээли (тонна-биле);

е) улус олурар олуттарның саны (эге хемчээлдери).

4. Баазалыг орулгалыг болурун бедидип (чавызадып турар) коэффициентилери:

Тыва Республиканың девискээринде турар муниципалитет тургузугларындан хамаарыштыр таарыштырар К1 коэффициентини:

Кызыл хоорайының девискээринде ажыл-чорудулганы боттандырарынга — 0,9;

хоорай эрге-байдалдыг чурттакчылыг арткан девискээрде ажыл-агыйны боттандырарынга — 0,6;

хоорай эрге-байдалы чок чурттакчылыг пунктуларының девискээринде ажыл-чорудулганы боттандырарынга — 0,5;

чурттакчылыг черлериниг талыгыр ырак (Тожу, Монгун-Тайга, Кунгуртуг) девискээринде ажыл-чорудулганы боттандырарынга — 0,3;

чурттакчылыг черлериниг девискээрлериниден дашкаар боттандырар ажыл-чорудулганга — 0,4 хемчээлдер-биле доктаадыр.

Ажыл-чорудулганы боттандырып турар черни таарыштыр тургускан черден хамаарыштыр, таарыштырар К2 коэффициентини:

орук чанында, чок болза федералдыг ужур-дузалыг улуг оруктарның чанындан 100 метр чедир ыракта турар АЗС-ке — 2,4;

федералдыг ужур-дузалыг улуг оруктарның чанындан 100-тен 500 метр чедир ыракта турар АЗС-ке — 2,2;

орук чанында турар, чок болза республика ужур-дузалыг оруктарның чанындан 100 метр чедир ыракта турар АЗС-ке — 2,0;

республика ужур-дузалыг оруктарның чанында 100-ден 500 метр чедир ыракта турар, а ол ышкаш чурттакчылыг черниң кызыгаарында турар АЗС-ке — 1,9 хемчээлдер-биле;

федералдыг болгаш республика ужур-дузалыг оруктарның чанында;

үнер, кирер тускай оруктар бар таварылгада федералдыг болгаш республика ужур-дузалыг оруктарның чанында кызыгаарындан 100 метр ырак;

вокзалдарның база аэропорттарның девискээринде;

рынноктарның хой-янзы ужур-дузалыг садыг комплекстериниг база топтериниг девискээринде;

автомашиналарга кывар-чаар материалдар кудар станциялар девискээринде болгаш оон 20 метр ыракта турар черлерге — 1,8 хемчээлдер-биле;

хоорайның топ кудумчуларында;

рынноктарның хой-янзы ужур-дузалыг садыг комплекстериниг азы топтериниг магазиннериниг девискээрлериниден 100 метр ыракта;

транспорт шимчээшкининиг белдирлериниден 300 метр ырак турар черлерге — 1,6 хемчээлдер-биле доктаадыр.

Организацияларның будүрүлгелериниг албан черлериниг азы ооредилге черлериниг чуртталга бажыңнарының девискээринде туруп турар черлерге — 1,5 хемчээлдер-биле доктаадыр.

Маршруттарлыг транспорт аймаанын доктаар черлериниден, оон иштинде доктаар (олурар) шолдерден 100 метр ыракта магазиннерден 9 чүгле турум эвестериниге) 100 метр ыракта турарынга — 1,3 хемчээл-биле доктаадыр.

Бир эвес туруп турар чери айыткан бо барымдааларның кайызынга-даа дүүшпейн турар черлерге — 1,4 хемчээл-биле доктаадыр.

Ажылдың хонук хуусаазындан хамаарыштыр дараазында хемчээлдер-биле:

ажылдың графиги хүнде 8 шак болуп турда — 1,0;

ажылдың графиги хүнде 16 шак болуп турда — 1,1;

ажылдың графиги чүгле дүнеки үеде турда — 1,2;

ажылдың графиги дүн-хүн дургузунда турда — 1,3 хемчээлдер-биле доктаадып айтыр.

Боттандырып кылып турар ажыл-чорудулганың хевиринден хамаарыштыр таарыштырар К4 коэффициентини дараазында:

рестораннарны — 4,5;

столоваяларны (школа столоваяларындан ангыда) — 2,5;

барларны, пиво садыын, кафелерни — 2,0;

дүрген чемнени каантар черлерни, бистролларны — 1,5;

хой-ниити чемненилгезинин доктаамал эвес черлерни — 1,1;

школа столоваяларын — 1,0;

ийик, алгы-кештен, дүктен кылыглар септээр, хеп аймаан даараар болгаш септээр талазы-биле будүрүлгелерни — 1,1;

амыдыралга хүн бүрү хереглээр техниканы база хууда ажыглалдын хереклелдерни септээр талазы-биле автотранспорт аймаан сервис талазы-биле хандырарының, шак септээринин будүрүлгелерин — 1,2;

онза нарын кылыглар септээринин талазы-биле, демир аймаа кылыгларны септээр болгаш кылыр талазы-биле будүрүлгелерин — 3,0;

машиналар, дериг-хереклелдер, приборлар, оргтехника база дузалал дериг-хереклелдер септээр талазы-биле будүрүлгелерин — 2,0;

чурук тырттырар болгаш кино ачы-дузаларының холезиледир (видеофильмнерни холезиледириниден ангыда) будүрүлгелерин — 0,9;

улус ажыл-агый адырларының № 1-75-018 Болуктекчизи езугаар амыдырал хандырылгазының ачы-дузаларының оске-даа хевирлериниг будүрүлгелерин — 1,2;

баш таарыыр черлерин — 0,8;

медицина, косметология, ветеринария база зоология талазы-биле ачы-дузалар коргузер будүрүлгелерин — 1,3;

эрги демир-лести чыырын организастаарын — 3,0;

чүүк соортулгезинге — 6,0;

таксиге пассажирлер дажыглаарынга — 1,8;

маршрут таксилериниге пассажирлер дажыглаарынга — 1,5;

чурттакчылыг черлериниг иштинге автобустарга пассажирлер дажыглаарынга — 1,2;

республиканың девискээринге автобустарга пассажирлер дажыглаарынга — 1,1;

хоорайлар аразынга чүүк соортулгезинин (республиканың хоорайларындан ангыда) талазы-биле — 1,0;

автомобильдер тургузар черлерге — 0,3;

гаражтарга — 0,2 хемчээлдер-биле доктаадып айтыр.

Продукцияның ассортиментизинден хамаарыштыр таарыштырар К5 коэффициентини дараазында: автомобильдерни — 3,0;

онзагай нарын кылыглар болгаш аар ортектиг чүүлдерни — 2,8;

алгы-кештен болгаш дүктен кылыгларны — 2,5;

арага аймаан — 2,4;

амыдыралга хереглээр техниканы, оргтехниканы, чырылар приборларны, харылзаанын ченсек-хереклелдерин, кино болгаш фототехниканы, а ол ышкаш оларга тускайжыттын хереклелдерни; транспорт аймаанга артык кезектер болгаш дерилгелерни, автомобильдерни, автомобильдерге аксессуарларны — 2,1;

аъш-чем продуктуларын, таакпы аймаан, пос-таавы кылыгларын, ийик-хенти, үүрмек бараанларны, парфюмери-косметика бараанларын — 1,4;

тудуг болгаш шеверлел материалдарын, инструментилер болгаш дериг-хереклелди, мебельди болгаш хевистерни, бажыңның иштики кааспалга-шимеллезинге кылыгларны, аяк-саваны, ажыл-агыйга херек бараанларны, хеп чуур чүүлдерни — 1,3;

парлаан, аудио болгаш видео продукцияны дыштанылгага, аян-чорукка база спортка херек бараанларын, канцелярия бараанларын, хогжум хереклелдерни — 1,2;

эм-тан аймаан, фармацияны, медицина ужур-дузалыг кылыгларны — 1,1;

уруглар бараанларын, ажык чагааларны болгаш сувенир белектерни, уран шевер ус-тывыш кылыгларын, дириг амытаннарны, куштарны база балыктарны ажаан-хайгаараарының хереклелдерни (оон иштинде чемни), чечектерни — 0,9;

тараа, мал чемни тараа, кодээ ажыл-агый малдары, урезиннер, тарын олуртур ыыштар, езулалга хереглээр бараанларны — 1,0;

93 деп октан-даа санныг база 93 болгаш оон-даа хой октан санныг автомобиль бензинин садарын — 2,0;

93-тен эвээш октан санныг автомобиль бензинин садарын — 1,0;

дизель узун, чок болза карбюраторлуг болгаш (азы) дизельдиг шимчедикчилерге үстү — 0,8;

газты чөпшээрен бээрин — 0,5 хемчээлдер-биле доктаадыр.

(Уланчызы 3-кү арында).

"Юридиктиг эргелиг албан черлериниң ажыл-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. "Юридиктиг эргелиг албан черлериниң ажыл-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун ниитизи-биле хүлээп алыр.

2. Бо Хоойлуну аңаа ат салыр кылдыр Тыва Республиканың Президентизинче чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай, 2000 чылдың ноябрь 2 № 780.

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Бараанналрның холумак ассортиментилерин садып турар үеде бараанналрның чамдык хевирлеринге кордүнген эн улуг үстүкү коэффициентилерни ажыглаар хүү кижи-биле керээзи езугаар чүгле кедип ажыглап каапкан бараанналрны садып турар комиссия садының магазиннеринге (хүү сайгарлыкчылардан ангыла) базалыг орулганын К5 коэффициентизинин ужур-дузазы 2 катап эвээжээр.

Базалыг орулганын К5 коэффициентизинин ужур-дузазы чүгле Россияның бараанналрын садып турда, 1,5 катап эвээжээр.

Негелдениң сезондан хамааржыр К6 коэффициентизин үүрмектеп садар бараан бүдүүлделеринге:

аная негелденің сезонунга (октябрь 01-ден апрель 01-ге чедир) — 1,0;

негелдениң күдүлүп батканының сезону (апрель 01-ден октябрь 01-ге чедир) — 0,5 хемчээл-биле доктаадыр.

К6 коэффициентинин күдүлаан ужур-утказын айыткан үеде садыг-точказының ийити орулгазындан 90 хуудан эвээш эвес кылдыр садып саарган орулгазы садыгының тускайжыткан турум точказын таварыштыр алгы-кештен болгаш дүктен кышкы кылыгларын, шинжигеш ойнаарактарын болгаш ол ышкаш оскелерин-даа үүрмектеп садып турар үеде доктаадыр.

6 чүүл. Чаңгыс аай үндүрүгүн санаарының чуруму болгаш толээрининң хуусаалары

1. Чаңгыс аай үндүрүгүн түүн үндүрүг толекчилерининң бүгү-ле болуктеринге ажыл-чорудулганын хевир бүрүзүнге тускай аңгы, а ол ышкаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы оон боттандырып турары чер бүрүзүнге аңгы, чаңгыс аай үндүрүгүн санаашкынының формулаларынга үндезилээш, доктаадыр (капсырылга № 2).

2. Чаңгыс аай үндүрүгүн санаашкының (капсырылга № 1) үндүрүг толекчизи үндүрүг толээрининң ээлчеглиг үезининң мурнунда айының 20-ниң хүнүнден орайтатпайын, ону учетка тургускан черининң аайы-биле үндүрүг органнарынга квартал санында киирер.

3. Юридиктиг эргелиг албан черин тургуспайын, хүү кижини сайгарлыкчы кылдыр бүрүткээрде, чаңгыс аай үндүрүгү толээр ужурлуг болуру, эрткен кварталдың соолгу айының дургузунда үндүрүг толээр баштайгы үези болза, күрүнеден бүрүткеткен хүнүнден бээр бүрүткеткен квартылының соонда кварталдың тоонгузунга чедир үези ол болур. Хүү кижини сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың субъектизи кылдыр күрүне бүрүткээн хүнүнден бээр 3 хонук хуусаада чаңгыс аай үндүрүгү аңаа санап бээр.

4. Үндүрүг толээр дараазында үеде сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылбас деп бодап турар үндүрүг толекчилери үндүрүг толээрининң дараазында үезинде үндүрүгү толевес (санаашкын кылбас). Бо таварылгада үндүрүг толекчизи ажыл-чорудулгазын түр соксадыр дугайында ажыл-чорудулгазын түр соксадырының хүнүн, айын, чылын база сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылбас бодап турары үезининң хуусаазын айтып каары, дыңнадыышкынны үндүрүг толээр ээлчеглиг үезининң мурнунда айының 10-нун хүнүнден орайтатпайын, үндүрүг органынче чорудып бээр болгаш херечилелин дужаар.

5. Үндүрүг толекчизи бо Хоойлу-биле доктааткан хуусаалларда ыяап-ла алыр орулгага чаңгыс аай үндүрүгү санап киирбээн таварылгада, үндүрүгүн түүн үндүрүг органы хынап турган, санап үндүрер. Үндүрүг органының санап үндүргени чаңгыс аай үндүрүгүн түүн онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүгү толээр дугайында аңаа дыңнаткан үезинден бээр 3 хонуктан орайтатпайын толээр. Ынчаарга ой-нааанда толевээни дээш хоону чаңгыс аай үндүрүгү толээр хуусаазының соонда хүнүнден эгелеп санаар.

6. Бир эвес ол санаашкыннар киирген документилерге дүүшпезин үндүрүг органнары тыпкан таварылгада, күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр бүрүн эргелиг органнарының эргиргени контроль-хыналдазының түүнелинде алган санмедиселерге үндезилээш, чаңгыс аай үндүрүгү үндүрүг органнары боттары санап үндүрер. Контроль-хыналданың түүнелинде алган хоолгазын доктааткан чурум-биле үндүрүг толекчизинге дамчыдып бээри медээлерни хыналданың актызынга демдеглеп бижип каар ужурлуг.

Бо таварылгада үндүрүг органы үндүрүгүнүң түүн катап эде санаанының түүнелдериниң дугайында дыңнадыышкынны база эргежок чугула болган таварылгада, үндүрүгүн катап эде санаан хүнүнден бээр 5 хонук дургузунда үндүрүгү толээр дугайында негелдени үндүрүг толекчизинге чорудуп бээр ужурлуг. Үндүрүгүнүн артыкка толээн түүн Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизи-биле дүүштүр эгидер азы дедир киир санаар.

7. Үндүрүг толээр үезининң дургузунда физиктиг коргүзүгүнүң ужур-дузазы ковудээн (эвээжээн) таварылгада, үндүрүг толээр үезининң дургузунда физиктиг коргүзүгүнүң ужур-дузазы улгаткан (эвээжээн) таварылгада, коргүзүгүнүң улгаткан (эвээжээн) хүнүнден бээр үеде база чаңгыс аай үндүрүгүн баш удур аванс-биле шилчиткен таварылгада, оон оскерилген хүнүнден бээр 3 хонук хуусаада чаңгыс аай үндүрүгүнүң тодарадып ылавылаан санаашкынын үндүрүг толекчизи үндүрүг органынга киирип бээр ужурлуг. Ынчаарга үндүрүгүн ажыр толээн түүн дараазында толевирлериниң күселинге киир санаар, а чедир толевээнин тодарадып ылавылаан санаашкынны киирип келген хүнүнден бээр 5 хонук дургузунда бюджетке дужаар.

Үндүрүг толекчизи ажыл-чорудулгазын соксаткан таварылгада, үндүрүгүн артыкка толээн түүн Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизи-биле дүүштүр эгидер азы бюджетке дужаар.

8. Бо Хоойлунун 3-кү чүүлү-биле доктааткан ажыл-чорудулганың талазы-биле сан-данзыга оскерилгелер киирген таварылгада, а ол ышкаш чаңгыс аай үндүрүгүн санаарының формулаларынга сан болгаш шынар талазы-биле оскерилгелер киирген таварылгада, чаңгыс аай үндүрүгү Тыва Республиканың хоойлузу күштүг болун эгелээн хүнүнден эгелээш, катап эде санаар ужурлуг.

9. Чаңгыс аай үндүрүгүн бүдүн айда чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнүнүң 100 хуу хемчээли-биле аванс аргазы-биле ээлчеглиг ай санында толээр. Аванс толевирин дужаарының хуусаазын толевирни дужаапканы мурнуку бүдүн айның 25-тиң хүнүнге чедир толээрин доктаадыр.

Үндүрүг толекчизи чаңгыс аай үндүрүгүн чаңгыс аай үндүрүгүнүн түүн аванс кылдыр шилчидер арга-биле 3, 6, 9 азы 12 айныы-биле толеп болур. Бо таварылгада үндүрүг толекчизиниң то.гээр ужурлуг чаңгыс аай үндүрүүнүң ийити түү эртип турар бүдүн чылдың хемчээли-биле 2, 5, 8 база 11 хууларга тус-тузында эвээжээр.

Бо таварылгада үндүрүг толекчизиниң толээр ужурлуг үндүрүүнүн түү үндүрүгүнүн ийити түүнүнүң тус-тузында 98,95,92 база 89 хуузу болур.

10. Бир эвес бо чүүлдүң 8-ки пунктузунда айыткан чаңгыс аай үндүрүг толээрининң хүнүнге, айынга, чылынга чедир дыңнадыышкын (санаашкын) үндүрүг толекчизинге келбес болур таварылгада, бодунун санап кылган үндүрүг органнарынга дужааганы чаңгыс аай үндүрүгүн санаанын барымдаалааш, үндүрүг толекчизи үндүрүгү толээр.

7 чүүл. Чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнерин киир санаарының чуруму

1. Үндүрүг толекчилерининң толээри чаңгыс аай үндүрүгүнүң түүнерин федералдыг бюджетче, Тыва Республиканың бюджединче, тус чер бюджеттеринче база күрүненің штаттан дашкаар фондуларынче дараазында хемчээлдер-биле:

1) федералдыг бюджетче — 25 хуузун, оон иштинде 4 хуузун Россия Федерациязының Федералдыг орук бюджединче;

2) Тыва Республиканың бюджединче — үндүрүгүнүн ийити түүнүнүн 25 хуузун;

3) оон девискээринге сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырын турар муниципалитеттің бюджединче үндүрүгүнүн ийити түүнүнүн 10 хуузун;

4) девискээрининг орук фондузунче — чаңгыс аай үндүрүгүнүн ийити түүнүнүн 25 хуузун, оон иштинде:

Россия Федерациязының Пенсия фондузунче — 18,350 хуузун;

Медицинаның ыяап-ла кылдырар камгаладылгазының Федералдыг фондузунче — 0,125 хуузун;

Медицинаның ыяап-ла кылдырар камгаладылгазының девискээр фондузунче — 2,150 хуузун;

Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунче — 3,425 хуузун;

Россия Федерациязының чурттакчы чонну ажылга хаара тударының Күрүне фондузунче — 0,950 хуузун шилчидер.

2. Үндүрүг толекчизи үндүрүгүн чаңгыс аай толевир даалгазын (квитанциязы)-биле "Үндүрүглер болгаш федералдыг казначейство органнарының хуваары, чыылдалар" деп Тыва Республиканың Федералдыг казначейство салбырларының 40101 баланс санынче шилчидер.

3. Үндүрүг органының санап кааны хоолериниң торгаалдарның база сан-хоо талазы-биле оске-даа кеземчелериниң түүн бо Хоойлу-биле дүүштүр бюджеттерже база бюджеттен дашкаар фондуларже шилчидерде, үндүрүгүнүн үлүг-хууларынга дең-деский кылдыр хуваар.

8 чүүл. Чаңгыс аай үндүрүгүн толээн дугайында херечилел

1. Чаңгыс аай үндүрүгүн толээн дугайында херечилел (моон ынай — херечилел дээн) болза үндүрүг толекчизи чаңгыс аай үндүрүгүн толээнин бадыткап турар документ болур.

Ажыл-чорудулганың хевир бүрүзүнге аңгы херечилелди тыпсып бээр.

Ажыл-чорудулгазын боттандырар ийи азы оон-даа хой аңгы туруп турар черлиг (палаткаларлыг, ларектарлыг, кафелиг болгаш оске-даа черлерлиг) үндүрүг толекчилеринге шак ындыг чер бүрүзүнге херечилелдерни тыпсыр.

Херечилелдің майык хевирин Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр.

Үндүрүг толекчизинге херечилелди чаңгыс аай үндүрүгүн толээн хүнүнден бээр үш хонуктан орай эвесте үндүрүг органы ону бүрүткээн черинге тыпсып бээр. Херечилелди үндүрүг толекчизи үндүрүүн толеп каапкан ол үезиниң дургузунда тыпсып бээр.

Херечилелди тыпсырда бирээзи үндүрүг органынга шыгжаттынып чыдар кылдыр ийиги экземплярын база долдуруп бижиир. Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырарда, кандыг-даа хоолганы (оон иштинде нотариуска шынзытканын-даа) ажыглаарын чопшээревес.

Херечилелге үндүрүг толекчизиниң долу адын, кылып турары ажыл-чорудулгазының хевирлерин, оон туруп турар черин, оон тускай дугаарын банк албан черлеринде оларның ажыдып алганы санажырының база оске-даа саналга дугаарларын, ажыл-чорудулганың хевир-янзы бүрүзүнге аңаа онааган орулганың хемчээлин, чаңгыс аай үндүрүгүнүн түүн, оон боттандырып турар ажыл-чорудулгазын бадыткап турар натура-биле коргүзүглерни, баазалыг орулгалыг болурунун коргүзүглерин база чаңгыс аай үндүрүгү санап турар үеде ажыглаары, баазалыг орулгалыг болурунун коэффициентилерин бедидип (чавызадып) турар ужур-дузазын коргүзер ужурлуг.

2. Бо Хоойлунун 5-ки чүүлүнүн 6-гы пунктузу-биле кордүнген таварылгада, үндүрүг органының үндүрүг талазы-биле хыналда кылган албан-дужаалдыг кижизи херечилелди күш чок болдурар, ол дугайында херечилелдің хуудузунга чогуур демдеглелди бижип каар. "Күш чок болдурганын солаан"деп демдеглел-биле чаа херечилелди үндүрүгүн чедир санаан түүн толээн хүнүнден бээр 3 хонуктан орайтатпайын, үндүрүг толекчизинге тыпсып бээр. Үндүрүг органнарының албан-дужаалдыг кижилери болгаш оске-даа ажылдакчылары боттарының хоойлу-дүрүмге таарышпас ажылы (ийитирлери) азы ажылдаваын турары дээш Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр харыысалгага онаажыр.

3. Россия Федерациязының күштүг бооп турар нормативтиг актылары-биле доктаатканы, отчеттуг болурунун шынгыы документилери-биле ажылдаарының дүрүмнери херечилелге баяы хамааржыр.

Чидирген херечилелди катап тывыспас. Бо таварылгада үндүрүг толээрининң арткан үезинде "мурнунда чидирипкенниң орнунга" деп демдеглелдиг чаа херечилелди үндүрүг толекчизинге тыпсып бээр. Чаа херечилел дээш толевир үндүрүг толээрининң арткан үезинде херечилелдің ортээнин 20 хуузу болур.

Херечилелди база катап чидирипкен болза, чаа херечилел дээш толевирни үндүрүг толээрининң арткан үезинде ортээнин 100 хуу хемчээли-биле доктаадыр.

4. Херечилел сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар черинің аайы-биле коскy черге турар ужурлуг.

5.Херечилелдерниң, санажылга, дыңнадыышкын документилериниң хуудустарын республика бюджединің күсели-биле белеткээр.

6. Херечилелди баштай берип турар үеде, ангы толевир тыртарын чопшээревес.

9 чүүл. Бо Хоойлуну хажытканы дээш харыысалга

Бо Хоойлуну хажытканы дээш харыысалганы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр тодарадып айтыр.

10 чүүл. Чаңгыс аай үндүрүгүн толээринче шилчириниң чуруму

1. Бо Хоойлу албан езузу-биле күштүг болуп эгелээн хүнүнден бээр бир айдан орайтатпайын, бо Хоойлунун 3-кү чүүлүнде айыткан ажыл-чорудулганың хевирлерин боттандырып турар бүгү-ле сайгарлыкчылар доктааттынган негелделер-биле дүүштүр Хоойлуга (?1,2 капсырылгалар) боттарының санап үндүргени, үндүрүг толээрининң ээлчеглиг үезинде толээр ужурлуг чаңгыс аай үндүрүүнүн түүнүнүн санаашкының үндүрүг учедунун турар черинің аайы-биле үндүрүг органынга киирер.

2. Тыва Республиканың девискээринге бүрүткетпээн юридиктиг эргелиг албан черлери республиканың девискээринде бодунун ажыл-чорудулгазын боттандырып турар черинің аайы-биле үндүрүг учедунга туруп алыр ужурлуг.

3. Сайгарлыкчыда элээн каш садыг черлери азы херечилелге үндезилээш, ажыл-чорудулганы боттандырып турар оске-даа черлери бар болза, чаңгыс аай үндүрүгүнүн түүн ындыг чер бүрүзүнүн аайы-биле санааш киирер.

4. Үндүрүг толекчизин үндүрүг учедунга тургускан черинің аайы-биле киирген санаашкыннарда айыткан медээлерин үндүрүг органнары хынап коор болгаш айыткан санаашкыннарны алганының соонда, бир айдан орайтатпайын, ону үндүрүг толээр кылдыр шилчиткенинің дугайында үндүрүг толекчизинге тускай дыңнадыр. Үндүрүг толээрининң ээлчеглиг үезинде ажыл-чорудулганы боттандырып турар ийити база аңгы-аңгы черинің-даа талазы-биле үндүрүг толекчизинге доктаадып айытканы ыяап-ла алыр орулгазының тодаргай түүн база үндүрүүнүн түүн болгаш үндүрүг толээр үезинің эгелээр хүнүн, айын база чылын дыңнадыышкынга айтып каар.

5. Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының дужаалы-биле бадылаан майыктыг дыңнадыышкынны алганының соонда, бо Хоойлу-биле доктааткан хуусаада үндүрүг толээр үезинің бир айында азы бүрүү-биле чаңгыс аай үндүрүүнүн түүн үндүрүг толекчизи толээр ужурлуг.

11 чүүл. Түннел чүүлдер.

1. Бо Хоойлу 2001 чылдың январь 1-де күштүг болуп эгелээр.

2. "Биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилериниге үндүрүг онаарының, учеттуг болгаш отчеттуг болурунун болуунчуткен системазының дугайында" Тыва Республиканың 1996 чылдың ноябрь 23-те № 650 Хоойлузун бо Хоойлуга чоруткек эвес кезээнге ажыглаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№779

2000 чылдың ноябрь 27.

Тыва Республикада фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастаарын болгаш эм аймаанга өртектерни күрүнеден таарыштырарын хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 28 № 1164 КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Республикада эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң эм аймаа-биле хандырылгазының байдалын, а ол ышкаш эм аймааның өртектериниге контрольдуң тургустунган системазын анализтеп коорге, эм аймаа-биле хандырылганың база эм аймаанга өртектер контролюнун амгы системазы шоолуг-ла дээш чок болуп турар болгаш фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастап база эм аймаанга өртектерни таарыштырып турарында күрүне политиказының принциптерин оскертирин негеп турар дээрзин ол коргускен.

Рынокче шилчилге эм аймаа-биле хандырылга талазы-биле нормативтиг базаның кошкул-хоренги чогун илереликкен. Оон-биле холбаштыр амгы үеде бар болгаш нормативтиг чаа актыларны эде коорунун эргежок чугулазы чидин-биле тургустунуп келген. Республика документилерин системажыдарда болгаш федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр оларны тургузарда, республиканың амгы нормативтиг актыларында коргүстүнмейн барган эм аймаа-биле хандырылганың айтырыгларын хоойлужудулга езугаар чарлап дыңнадырда хамыктын мурнунда Тыва Республикага эм аймааның дугайында республика хоойлузу эргежок чугула апарган. Өртектер доктаадырын таарыштырарының амгы механизми сайзыраңгайжываан, чүге дизе Россия Федерациязының нормативтиг документилеринде киирген ортек доктаадырының арга-методтарының чаңгыс аай тайылбыры чок.

Тыва Республикада фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастаарын чурумчудар сорулга-биле Москва хоорайның, Красноярск крайның, Новосибирск, Томск областарның эм аймаан сайгарын турарының талазы-биле ажылының дуржулгазын ооренип корген.

Үстүнде айыттынган хоорайларда онзагай чүве чүл дизе, фармацевтика албанын эргелеп-башкарылганын юридиктиг эргелиг тускайлаң структуразы кылдыр аңгылап алганы, ол тускайлаң структура болза фармацевтика болгаш терапия талазы-биле магадылаттынган айыыл чок шынарлыг база экономика талазы-биле ажыктыг эм аймаа-биле хамаатыларга дуза коргүзерин хандырарының болук тодаргай сорулгаларын боттандырар. Шак ындыг таварылгада, фармацевтика албанының бистиң республикада амгы системазынга чүүлдеш эргелеп-башкарылга, чопшээрел бижик тыпсыр болгаш шынар талазы-биле контроль органнарының ажыл-чорудулгаларының башкаланчак чоруу чиде бээр.

Регион бүрүзүнде өртектер доктаадырының методиказы ажылдап кылдынган, аңаа аптека албан черлериниң (бүдүүлге аптеказы азы белен эм хевирлериниң аптеказы) онзагай байдалын, административтиг девискээр бүрүзүнүн ырак-чоогун болгаш оларның социал-экономиктиг байдалын барымдаалап коор, а ол ышкаш садып алырының херек кырында өртээн барымдаалаар, Россия Федерациязының эм аймаанга өртектер Күрүне данзызында бүрүткеттинген өртектерден ашпас ужурлуг.

Республиканың ончүүнүн бүгү хевирлериниң 55 аптека албан черлеринге хыналданы чорударга, 84 хуузу эм аймаанга садар өртектерни улгаттырып алган болганнар, чурттакчы чоннун толеп шыдаар арга-шинээзи куду улуска ол кончуг аар болуп, чурттакчы чоннун хой кезиинге деидии улуг болган. Хыналданың түүнелдерин езугаар Тыванын Чопшээрел-бүрүткел палатазы фармацевтика ажыл-чорудулгазынга 11 чопшээрелди күш чок болдурган.

Медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының Тыва Республика фондузу мооңү-биле садып ап турда, бедиткен өртектиг эм препараттары келир, ындыг таварылгада медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузу ажыл-чорудулганың эм аймаан садып алыр оларга чүүлдеш эвес хүлээлгени боттандырар, ындыг болганда олар чайгаар-ла боттарын толекчилер кылдыр коргүзе бээр.

Үстүнде айыттынган регионнарның эмнелге албан черлеринде эм аймаанның даңзы чурумун киирген, фармацевтиктиг препараттың дээштинге, айыыл чок чоруунга болгаш өртээнге чогумчалыг дүгжүп турар эмнерни шилип алыр принцип езугаар эмнээшкиннин стандарттарынга (протоколдарынга) үндезилеп ону тургузар болгаш халас медицина ачыдузаларының күрүнеден магадылаттынган пакединиң өртек-үнезин санап үндүреринге, ол сорулгаларже угланган сан-хоо чарыгдалдарын планнаарынга, а ол ышкаш эм аймаан ажыглаар эмнээшкиннин дээштиин үнелеп коорунге ол үндезин болур. Даңзыда кирген эм аймаан чүгле эмчи-специалистің айтыышкынын езугаар халас бээр, а даңзыда кирбээн эмнерни аарыг кижилер туда акшазы-биле садып алыр.

Чурттакчы чоннун чамдык болуктерин чиигелделиг эм аймаа-биле хандырар талазы-биле Красноярск крайның күрүненің аптека четкизиниң дуржулгазы солун болуп турар, чиигелделерни ажыглап турар кижилериниң үчедун автоматчыткан арга-биле чорудуп турар, ол чорук бюджеттен аңгылап берген акша-хоренгилерни айыттынган сорулгаларынга ажыглаарынга контрольду ол күштелдирген.

Республиканың эмнелге албан черлериниң ийитилештирген чагын езугаар эм аймаан мооңү-биле конкурстуг үндезинге садып алырын боттандырар дээш бар акша-хоренгилерни каттыштырып алырының эргежок чугулазының үези ам келген. Ылаңгыя Красноярск хоорайга тендерге 41 млн. рубль салдынган, ынчалзажок чагыг езугаар бүгү номенклатура 34 млн. рубль-биле садып алдынган, бюджет акша-хоренгилериниң камналгазы 9 млн. рубль болган, ол чорук эм аймаанның немелде чүүлдерин садып алыр арганы берген.

Фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастаарын сайзыраңгажыдар болгаш эм аймаанга өртектерни күрүнеден таарыштырарын хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаанын **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастап турарының байдалының болгаш эм аймаанга өртектерни күрүнеден таарыштырарын хандырар дугайында информацияны дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Президент Администрациязы, Тыва Республиканың Чазак Аппарады Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы-биле кады Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының чанында Эм болгаш техниктиг хандырылга департаментизин Тыва Республиканың Чазаанын Фармацевтика ажыл-чорудулга талазы-биле комитеди кылдыр эде тургузар дугайында саналды 2001 чылда киирер.

3. Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы (Начын), Медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының республика фондузунун баштаар чери (Оюн) Россия Федерациязының "Россия Федерациязында хамаатыларның медицина камгаладылгазының дугайында" Хоойлузунга дүүштүр кадык камгалалын акшаландырарының амгы системазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле саналды киирер.

4. Фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастаарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кожуп каан).

5. Тываның Чопшээрел-бүрүткел палатазы ончүүнүн хевирлериниден хамаарылга чокка чопшээрел бижиктиг кижилериниң чопшээрел негелделерин сагып турарынга контрольду квартал санында боттандырар.

6. Эм препараттарга өртектерниң мониторинг талазы-биле информация чыырын автоматчыдарынга тореллешкек бүдүүлгелерни компьютер техниказы-биле хандырарын "Тыва фармация" каттышкан күрүне бүдүүлгезинге (Шимит) дагзыр.

7. Тыва Республиканың Сан-хоо яамызының Контроль-ревизия эргелели эмнелге-профилактиктиг албан черлеринде эм аймаанга акша-хоренгилериниң чарыгдаттынып турарынга хыналданы боттандырар.

8. Бо доктаалдың күүсеңдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Социал хогжүлде департаментизинге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың фармацевтика ажыл-чорудулгазын организастаарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле

ХЕМЧЕГЛЕР

Тыва Республиканын 2000 чылдың ноябрь 28-те № 1164 доктаалы-биле БАДЫЛААН

1. Тыва Республикада эм аймааның дугайында Хоойлу төлевилелин белеткээр, ТР-ниң Чазаанын, ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалдарын езугаар, күүседир хуусазы 2000 чылдың ноябрь-декабрь, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы харыылаар.

2. Тыва Республиканың Чазак хуралынче доктаалдар төлевилелдерин белеткээш, киирер:

2.1. — эм аймаанга болгаш медицина хереглелиниң кылыгларына өртектер доктаадырының методиказын бадылаар дугайында, ТР-ниң Чазак доктаалын езугаар, күүседир хуусазы 2000 чылдың ноябрь, Кадык камгалал яамызы, Өртектер болгаш ала-чайгаар монополиялар департаментизи харыылаар;

2.2 — Тыва Республиканың медицина албан черлериниң болгаш чурттакчы чоннун хандырылгазынга эм аймаан болгаш медицина хереглелиниң кылыларын моонү-биле садып алырын организастаар дугайында, ТР-ниң Чазак доктаалын езугаар, күүседир хуусазы 2000 чылдың декабрь, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузу (МКФ), "Тывафармация" каттышкан күрүне бүдүүлгези (ККБ) харыылаар;

2.3. — Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлеринге эмнелге-диагностика чорудулгазын эм аймаа-биле хандырарының даңзы тургузар системазын иентередир дугайында, ТР-ниң Чазак доктаалын езугаар, күүседир хуусазы 2000 чылдың декабрь, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы харыылаар;

2.4. — "2000 чылда чурттакчы чоннун болгаш кадык камгалал албан черлериниң эм аймаа база медицина хереглелиниң кылыгларын-биле хандырылгазы" деп сорулгазын айыткан республика программазының дугайында, Тыва Республиканың Чазак доктаалын езугаар, күүседир хуусазы 2001 чылдың 1 кварталы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың МКФ, "Тывафармация" ККБ харыылаар;

2.5. — "2001 чылда эмчилериниң рецептилери-биле халас азы 50 хуу чиигелделиг бээр эм аймаа база медицина хереглелиниң кылыгларын-биле хандырылга" деп сорулгазын айыткан республика программазының дугайында, ТР-ниң Чазак доктаалын езугаар, 2001 чылдың 1 кварталы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, "Тывафармация" ККБ харыылаар;

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызына бадылаар үүлдер болза:

3.1. — кадык камгалал организацияларында чыла эмнедип турар пациентилерни халас хандырарына сүмелеп каан эм аймаанның база медицина хереглелиниң кылыгларының республика даңзызы, коллегияның шиитпирин, сайыттың дужаалын езугаар, күүседир хуусаазы 2000 чылдың декабрь, А. А. Начын харыылаар;

3.2. — эмчилериниң рецептилерин езугаар халас азы 50 хуу чиигелделиг бээр кылдыр сүмелеп каан эм аймаанның база медицина хереглелиниң кылыгларының республика даңзызы, ТР-ниң Чазак доктаалын езугаар, күүседир хуусазы 2000 чылдың декабрь, А.А. Начын харыылаар;

3.3. — аптека албан черинче чурттакчылыг черлерге эм аймаа база медицина хереглелиниң кылыгларыбиле хандырылганың чуруму, коллегия шиитпирин, сайыттың дужаалын езугаар, күүседир хуусазы 2001 чылдың 1 кварталы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, "Тывафармация", ККБ;

3.4. — эм аймаан халас азы чиигелделиг бээринге рецептилерин бижип бээринің чоптүүнүн болгаш барымдаалының экспертиза Дүрүмү, коллегия шиитпирин, сайыттың дужаалын езугаар, күүседир хуусазы 2001 чылдың 1 кварталы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы харыылаар.

Тыва Республиканың кадык камгалалының албан черлеринге эмнелге-диагностиктиг чорудулганы эм аймаа-биле хандырарының даңзы тургузар системазын нептередир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 28 №1166 КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Россия Федерациязының Чазааның "Эм аймааның ортектеринге күрүне контролюнун хемчеглериниң дугайында" 1999 чылдың март 29-та № 347, "Хамаатыларның эң-не чугула болгаш эң-не херектиг эм аймаа-биле күрүне хандырылгазының дугайында, а ол ышкаш хамаатыларны эм аймаа-биле чиигелдериг хандырарының чамдык негелделериниң дугайында" 1999 чылдың апрель 28-те доктаалдарын, Тыва Республиканың Чазааның "Тыва Республикада эм аймааның ортектеринге күрүне контролюнун хемчеглериниң дугайында" 1999 чылдың сентябрь 21-де №847, "Тыва Республикада эм аймааның ортектеринге күрүне контролюнун хемчеглериниң дугайында" 1999 чылдың сентябрь 21-де Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылааны "Эң-не эргежок чугула болгаш эң-не херектиг эм аймааның даңзызының дугайында" 2000 чылдың апрель 24-те №847 доктаалдарын күүседири-биле эн-не эргежок чугула болгаш эң-не херектиг эм аймаанын даңзызынга оскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында саналдарны коор сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы республиканың кадык камгалал албан черлеринге эмнелге диагностиктиг чорудулганы эм аймаа-биле хандырарының даңзы тургузар системазын 2000 чылдың декабрь 1-ден эгелеп нептередир.

2. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының чанында даңзы тургузар комиссияның дугайында (моон ынай — даңзы тургузар комиссия дээр) саналдап киирип турар Дүрүмнү бадылаар.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Баштыңының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың ноябрь 28-те №1166 доктаалы-биле БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының чанында Даңзы тургузар Комиссияның дугайында

ДҮРҮМ

1.Киити үүлдер

1.1. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чанында даңзы тургузар комиссия (моон ынай — Комиссия дээр) Тыва Республиканың Эм аймааның эм даңзызын (моон ынай — Эм даңзызы дээр) белеткеп кылыр база доктаамал чаартыр сорулга-биле тургустунар.

1.2. Комиссия болза Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының эксперт органы болур.

1.3. Комиссия бодунун ажылынга Россия Федерациязының хоойлужудулгазын, Россия Федерациязының Чазааның, Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларын, Эм аймааның Күрүне даңзызын, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын удуртулга болдурар.

2. Даңзы тургузар комиссияның сорулгалары

Комиссияның кол сорулгалары болза:

2.1. Эм даңзызынче эм аймаан киирер азы оон үндүрер, оскерилгелерин болгаш немелделерин олче киирер дугайында саналдарны коор.

2.2. Эм даңзызының телевиделин доктааткан чурум езугаар коор, бадылаар болгаш белгилеп тургузар.

3. Даңзы тургузар комиссияның хүлээлгелери

Комиссияның хүлээлгелери болза:

3.1. Эм даңзызын чылда бирээлен эвээш эвес катап эде коорун болгаш катап үндүрерин организастаар.

3.2. Кадык камгалал албан черлериниң Эм даңзызын коор, анализтээр болгаш бадылаар.

3.3. Херек апарган таварылгада Эм даңзызының азы оон кезектериниң немелде экспертизазын организастаар.

3.4. Тодаргай эм аймаанга хереглелди илередир сорулга-биле Тыва Республикада фармацевтика-эпидемиологтуг байдалды анализтээр.

4. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының даңзы тургузар комиссиязын тургузарының чуруму

4.1. Комиссияның структуразын Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды бадылаар.

4.2. Комиссияның составынче: Комиссияның даргазы, даргазының оралакчызы, кежигүннери, Комиссияның секретары кирер

4.3. Комиссияның составын доктааткан чурум езугаар Комиссияның даргазынга бадыладыры-биле киирер.

4.4. Комиссияның составын Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының талазы-биле дужаал езугаар бадылаар.

4.5. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының толээлери, Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының кол бүгү-ле специалистери, Тыва Республиканың юридиктиг эргелиг албан чериниң эрге байдалдыг бүгү-ле медицина албан черлериниң удуртукчулары, медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының девискээр фондузунун күүсекчи директору болгаш эм аймаан мооңу-биле база үүрмектеп садар аптека албан черлериниң толээлекчилери Комиссияның составынга кирер.

4.6. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының сайыдының медицина дузазының айтырыгларын харыылаар оралакчызы Комиссияның даргазы болур.

4.7. Комиссияның даргазының хүлээлгелери болза:

Комиссияның хуралдарын эрттирер;

Комиссияны удуртур;

Комиссияның составының талазы-биле саналдарны тургузар;

оске организацияларга болгаш ведомстволарга Комиссияны толээлээр.

4.8. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының эмнелге килдизинин начальниги Комиссияның даргазының оралакчызы болур.

4.9. Комиссияның кежигүннеринге кандидатураларны кадык камгалалының эмнелге албан черлери, хой-ниити медицина болгаш фармацевтика организациялары саналдаар.

4.10. Комиссия кежигүннериниң хүлээлгелери болза:

Комиссияның ажылынга бадылаар эргелиг киржир;

Эм даңзызынга киирер кыллыр берип турар материалдарны болгаш оларның эртемге үндезилээн экспертизазын коор;

алдынган материалдар талазы-биле экспертиза түннелдерин Комиссияның хуралдарынче киирер.

4.11. Комиссия кежигүннери Комиссияның даргазының бадылааны планынга дүүштүр ажылды боттандырар.

4.12. Комиссияның кежигүннери коруп турары информацияны чогуур ой-шаанда база боттуу-биле шиитпирлээр дээш харыысалгалыг.

4.13. Комиссия секретарының хүлээлгелери:

Комиссия хуралдарының протоколдарын эмгелээр;

Комиссияның херек эмгелелин чорудар;

Комиссияның ушта бижилгелерин болгаш чагаа-бижиктерин белеткээр.

5. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының чанында даңзы тургузар комиссияның ажылдаар чуруму

5.1. Комиссияның хуралын кварталда бир катаптан эвээш эвес чорудар. Херек апарган таварылгада, Комиссияның даргазы ээлчег чок хуралды эрттирерин чарлаар.

5.2. Бир эвес Комиссияның хуралынга Комиссия кежигүннериниң үштүң ийизинден хойу киржир болза, Комиссияның шиитпирин бүрүн эргелиг деп санаар.

5.3. Комиссияның хуралынга бадылаашкынга киришкен Комиссия кежигүннериниң үштүң ийизинден эвээш эвес хуузу удур эвес бадылаар болза, Комиссияның хуралга шиитпирин хүлээп алдынган деп санаар.

5.4. Комиссияның хуралының протоколун тургузар, протоколга Комиссияның даргазы болгаш секретары ат салыр.

5.5. Россия Федерациязында-даа, даштыкы-даа сонуургалдыг бүгү-ле ведомстволар, организациялар болгаш хуу кижилер-биле чагаалажылганы Комиссия боттандырар.

5.6. Чурттун иштинге болгаш даштыкыже чагаалажырынга Комиссия боду тускай бланкылыг болур.

ӨРТЧҮЛЕР

БҮЗҮРЕЛДИГ

Чырык ортемчейде янзы-бүрү ачы-буянныг мергежилдер аразында орт халавынга удур демисежип чоруур "ортчу" деп мергежилдиг эрес-дидим кижилернин ажылы бар. Өртчүлер боттарының ажылы дээш "орт" дээн дүвүренчиг медээниң соонда, кыштың чыккылама соогунга-даа, чайның каан изиинге-даа торулбайн, дүне-даа, хүндүс-даа улуг-биче орттер-биле ачыр-дачыр демисежип чоруурлар. Боттарының чымыштыг ажыл-ижинге харыысалгалыг, бердинген хүлээлгезинге ак сеткилдиг, дидим туруштуг кижилер — **өртчүлер.**

Улуг-даа, бичин-даа орттө ожүрерде, ортчу кижи бүрүзү кашпагай, бедик арга-дуржулгалыг, оптуг сагынгыр, кижизиг болуру чугаажок. Ындыгларның бүдүжүнге Кызылдың №1 орт камгалал кезээнде №4 хайгыылда салбыр командири Делег Ооржакты хамаарыштырып болур. Орт черинге ажылдаанындан бээр 9 чыл чедип турар. Ол ажылынга бердинген, топтуг-томаанныг, чугаазы бодамчалыг болгаш дорт, эш-ооруңүн аразынга хоглуг, бодүүн сеткилдиг кижи.

Маңаа ам ооң орт черинге ажылдап киргенинден бээр каш чижекти киирип корейн. 1996 чыл, Красноармейская биле Чүльдум кудумчузунун белдиринге бажын орттенип турар деп медээ келген. Өрттүн болган черинге орт машиналары дораан четкен. Өрттүн байдалын дүргени-биле хынап коргеш, хайгыыл командири Делег Ооржак 3 ортчүнү тускай ышка удур кедер аппараты кедиргеш, бажын иштинче сонга таварыштыр киргеш, ээлерин дилээри-биле даалганы берипкен.

Ийи ортчүнү хып турар кладовканы ожүрери-биле суг чаштырарын дужаатан. Ийи кижи орттө ожүрүп турар аразында манза-биле дуй шаап каан эжикти эскерип каан. Арга-дуржулгалыг Делег Натпит-Даржаевич ур-даа боданмайн, маңзаларны тура шаапкаш, ындыкы орээлде сонгада арматура демир-биле кылып каан шаараш сонгада тырдып калган ог-бүлени (3 кижи) база бир ытты арыг агаарже хостап үндүрген.

Дүне, 1 шак. Лопсанчап кудумчузу № 42 бажынның 3-кү каъдынга бүдүн орээл орттенип, чалбыраштыг изиг от үстүкү каътче чүткээн чүве дег, үндүр хып бар чыткан. Хайгыыл командириниң дужаалы езугаар Делег Ооржак үшкү каътче дүрлүр чаданы салгаш, чалбыраштың изиг чалымынга торулбайн, орттө кыска үе иштинде оожургаткаш, чоорту ожүрген.

Дүне 11 шак. Дзержинский кудумчузунга 4 аал чурттаар бажыңнарның бирээзинден ыш үнүп турган. Дужаал езугаар аппарат кедер кезек кеттинип турар үеде, Делег Ооржак бажынның эжиинге келгеш дыңнааргa, бажың иштинде херээжен кижиниң үнү дыңналып турган. Дорт аал чурттаар бажыңнарның орээлдериниң тургузуун эки билир болгаш, ол улуг тынып алгаш, караңгы дунук ыштыг бажынның орун адаанда эзирик херээжен кижини хостааш, эмчиниң дүрген дуза чедирер албанынга хүлээткен. Делег Натпит-Даржаевичиниң бо ажылдап келген үелеринде чеже кижини орттен хоставаан, чеже кижиниң өнчүхоренгизин орттен камгалаваан дээр.

Ол амдыгаа дээр ажылдавышаан, бодунун хайгыылында чаа ажылдап келген аныяк ортчүлерниң идегелдиг дагдыныкчызы, членгижи бооп, оларны улуг, биче орттерге канчаар ажылдаарын, берге байдалдарда бодун канчаар алдынарының чагын берип, хайгыыл командириниң идегелдиг болгаш бүзүрелдиг даалгазын күүседип чоруур.

Ол чаа-ла ортчү бооп ажылдап келгеш-ле, командирлеринге эрес-дидимин, угаангыр-сагынгырын база ажылгырын коргүзүп, Топ орт эргелелинден болгаш № 1 орт кезээнден база ИХЯ-ның мурнундан ортектиг белектер-биле шаннаткан. Ажылынга ак сеткилдиг бердингининден ангыда, ол ог-бүлезинге үлегерлиг, ийи бичии чаштарның ынак адазы.

Ужар-оол НОРБУ,
№ 1 Өрт камгалалының хайгыыл командири.

Эртем-практиктиг конференция

ЙОД ЧЕДИШПЕСТЕ...

Москва, Красноярск хоорайлардан келгилээн эртемден эмчилерниң база республиканың эмнелге албан черлериниң киржилгези-биле эртем-практиктиг конференция чоокта чаа болуп эрткен.

Конференцияның ажылын ТР-нин Кадык камгалал яамызының сайыттың хүлээлгезин күүседип турар А. А. Начын ажыткаш, эндокриниг (бестер) аарыгларга хамаарыштыр бо эртем-практиктиг конференция республиканың эмчилеринге эн чугула чүүл дээрзин демдеглээн. Красноярск хоорайдан профессор В. Г. Манчук 2 чыл бурунгаар-ла Чаа-Хол кожуунун чурттакчы чонунун ортузунга йод чедишпезинден зоб аарының тыптырының хамаарыштыр шинчилелдерин кылын чоруткан-ының түннелдеринге даянып, йодтуг чедишпезинден тыптыр аарыгларга удур профилактиктиг хемчеглерни алыр талазы-биле бо чылдың февраль 2-де 35 дугаарлыг дужаалды үндүргенин дыңнаткан. Ынчангаш республиканың эмчилеринге база аарыг кижилерге теоретиктиг болгаш боттуг дузаны коргүзүп-биле чедип келген эртемден эмчилерге ооруп четтиргенин сайыт илереткен.

Москва хоорайда медицина академиязының эндокринология кафедразының доцентизи Л. В. Недосугова бодунун илеткелинге чигир диабединиң дугайында тодаргайы-биле доктааган. Чигир диабединиң эпидемиязы де-тегейде соолгу үеде ооскээн. Бо аарыг стенокардия, семириир база хан базышкыны улгадыр аарыглар-биле холбаалыг база шимченгир эвес амыдыралдың байдалынче шилчээн-ден улуг халаны чедирип турар. Шаанда улус ой-тавында чемненип, хой шимчеп, күш-ажыл-биле чардыгып, машина-техникага эвээш чоруур турганындан кижиниң сагыш-сеткили-даа, маг-болу-даа кан кадык турган. Ынчангаш шын чемненилгени сагып, күш-культура-биле өнүктежири чугула дээрзин эмчи сүмелээн.

Красноярскиниң медицина академиязының эндокринология кафедразындан эртемден Е. К. Крижановская диабет аарының нервилерге аар уржуунун, медицина эртемниниң доктору Т. Е. Доранушенко бестерниң организмге ажылының дугайында тодаргайы-биле доктааганнар. Бистиң республикада бичии уругларның эндокринолог эмчизи Надежда Кумбаевна Куулар организмге йод чедишпезинден тыптыр аарыглар Чаа-Хол, Сүт-Хол, Улуг-Хем кожуундарда хой демдеглеттинин турарын айыткан. Ынаргыя зоб аарының эрте чадаларында илередип тыварынга УЗИ аппараты эргежок херек бооп турар. Ынчалза-даа эмчилер боттарының арга-дуржулгазынга даянып, Өвүр база Улуг-Хем кожуунларда аарыг кижилерни тывары-биле амгы үеде эмчи шинчилгелерин школаларда эрттирип турар.

ТР-нин Кадык камгалал яамызының кол эндокринологу Римма Владимировна Чубарова республикада 12 эндокринолог база 2 диабетолог эмчилер, республика эмнелгезинин эндокринология салбырында 40 орун, уруглар эмнелгезинде 5 орун барын чугаалаан. Россияның коргүзүглериниң Тывада тиреотоксикоз аарыындан аарыыр чорук 11 катап хой, а чигир диабединиң аарыры 2,5 катап эвээш дээрзин дыңнаткан. Ынчалза-даа зоб аарының болдурбазы-биле йодтуг дусту доктаамал ажылаары организмге эргежок херек дээрзин база катап сагындырган. База ол ышкаш йодтуг дусту бүдүрүп үндүрер заводту Өвүр кожуунун Дус-Даг-та кылыры планнап турар.

Эртем-практиктиг конференцияны Тывага эрттиринде улуг деткимчени коргүскени база бедик шынарлыг ховар эмнер-биле хандырылга дээш "Берлин-Хеми" фирманың менеджери Михаил Федорович Смирновка ТР-нин Кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга яамызының мурнундан сайыт ооруп четтиргенин илереткен.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООЛ,
республика поликлиниказында килдис эргелекчизи.

Өг-бүле — уявыс

БАЛАЛБАС ИСТЕРЛИГ

Күш-ажылдың хоочуннары — Шома Молосколович биле Хоюг Өктек-ооловна Даржайларны Улуг-Хем кожуунда танывас улус ховар-ла боор. Олар Шагаан-Арыг хоорайда чурттап, ажылдап чоруурлар. Шома Молосколович 1940 чылда Улуг-Хемниң Кызыл-Даг суурга, Хоюг Өктек-ооловна 1940 чылда Сүт-Хол кожуунунуң Алдан-Маадыр суурунга торуттүнгеннер. Оларның салымчолун каттыштырган чери — Кызылдың башкы институ. Дээди эртемниң дипломун холга алгаш, ийи аныяк башкылар Чоон-Хемчик кожуунунуң Хорум-Даг суурунга 1965 чылдан башкылал ажылының баштайгы базымнарын эгелээннер. Чурталгазының "таваан" салып, "уязын" тудуп эгелээн чери ол

Хорум-Даг — чурумалдыг суурларның бирээзи. Суурнуң бир талазы балык-балаңныг, арыг кара суглуг. Хемчик хемниң эриинден шоолуг-ла ырак эвес черде хадың, терек, тал, чыжыргана, чодураа, долаана, янзы-бүрү чадан каттар, чечек-чимис үнген арыг-биле, а оске талазындан фермалар, малчыннар чайлаглары, чалгын чыдар алдын-сарыг тараалыг ховулар, белин куржалдыр "тыва" кулча үнген даглар, барын, чоон талаларны тудуштуруп турар чазаглыг оруктар шойулген суур-ла болгай. Аныяк өг-бүле школага ажылдап эгелээнинден бээр хой-ле чылдар эртип, хой-ле оскерлиишкиннер болгулаан. Бо оюн-баштак, каткы-хог, уяранчыг, чымчак аялгалар үзүлбес ог-бүленин эрткен оруу балалбас истерлиг.

Шома Молосколович, Хоюг Өктек-ооловна барган черинге чонну ажыл-ишче хаара тудуп, идепкейжи, эгелекчи чоруу-биле чоннун, кожуунунуң хүндүткелин чаалап ап, республика иштинге коскy ажыл-агыйы-биле шаннал-макталдыг ажылдап келгеннер. Бо-ла бүгүнүн херечизи — хой санныг үнелиг белектер, шаннал-мактал бижиктери, эрткен чылдарның солуннар арыннарынга үнүп турган материалдар шыгжамырлары, юбилей медальдары, хорек демдектери. Хоюг Өктек-ооловна Шагаан-Арыг хоорай Совединге үр чылдарның иштинде ажылдап, чоннун хүндүткелин, бүзүрелин чаалап ап, хоорай Совединиң депутадынга улай-улай сонгуттурун келгенин демдеглевес аргажок. Күрүнеажылын, хойниттиниң ажылы-биле быжыг холбан, херээженнер совединиң ажылын сайызырадырынга улуг үлүг-хуузун киириштирип, херээженнерниң VIII съездизинин ажылчорудулгазынга киришкен.

1999 чылда Шагаан-Арыг кожуунун херээженнер човулели Хоюг Өктек-ооловнага "Хоорайның эн толептиг иези" деп шынзылганы тывыскан. Беш ажы-толду остурбушаан, үре-түннелдиг ажылдап чораанынга огнүн эр ээзи, быжыг баганазы — Шома Молосколовичиниң деткимчези улуг. Ол бо хүннерге чедир "Улуг-Хем" солуннуң редакторунда ажылдавышаан. Шома Молосколович уругларның ынак чогаалчызы. Аныяндан тура иштики сагыш-сеткили байлак, уян, чымчак болгаш уругларга чогаал бижиринге, аялгалар чогаадып, очулгалар кылырынга хостуг үе-шатын ажыглап чоруур. Чогаалчының 25 шүлүктеринге янзы-бүрү аялгалар бижиттинген, ясли-сад уругларының чаңгылаңдыр ырлажын турары оорунчуг. База ол ышкаш "Аякты кым бусканыл?", "Кайы үел" деп номнар эге классчыларның, ясли-садтарның ынак номнары. С. Маршактың "Степа болгаш Егор даай" деп номун тыва дылга номчаанывысты утпаан боор силер. Шома Молосколович — Россия Федерациязының Күрүне комитединиң парлалгазының хүндүлел бижииниң эдилекчизи, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Аныяк салгалга белек кылдыр делегейиниң 38 чурттарының янзы-бүрү тоолдарын орус дылдан тыва дылче очулдуруп, "Делегей улустарының тоолдары" деп номну үндүрериниге белектежип турар. Өг-бүленин 4 ажы-толу шупту дээди эртемниг. Бо ажыл-ишчи, амыдырадчы ог-бүле инек, хаван, дагаазын азырап, огород, садты остурүп олурлар. Хой санныг торелдериниң, ажы-толунун, уйнуктарының барыксанчыг аалы.

Өлзей МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

КЫЛБАЗЫ ЧОК

Рыноктун бергезинге торулбайн, күш-ажылга чалгынналып, хей-аътка сорук кирген ажылгыр, кежээ, кызымак кижилерни улуг үнелел-биле, сонуургал-биле магадап чоруур мен. Шынап-ла, ындыглар дендии тывынгыр-сагынгыр. Ынчангаш оларның амыдырал-чуртталгазын күш-ажыл каастап чоруур. Ындыгларның бирээзинге бистиң Булун-Терек сумузунда аныяк ог-бүле Розалия, Дадар-оол Сендажылар хамааржыр. Боттарының уран холдары, могаг билбес күш-ажылы-биле улуг-делгем бажынын кайгамчык кылдыр дерип, огородунда янзы-бүрү ногаа культуразын тарып алган амыдырап олурарлар.

Дадар-оол Монгушевич Сендажы школа дооскаш-ла, тудугжулап ажылдап, суурда дыка хой бажыңнарны тудушкан кижилерниң бирээзи, торээн чериниң хогжүп-сайзыраарынга хой үлүг-хуузун киирип чораан ажылчын. Ажыл-агыйлар дужүп кагдынган үеде-даа ол черле аңаа олурбас — алдын холдуг кижи. Электри тогу-биле каңнаар ажылдар, бажын херекселдери: чымчак сандайлар, ыяш оруннар, столдар, сандайлар, савалар, согааш, бала, деспилер, шишкиштер, хулузарлар дээш чүнү чазап кылбас дээрил аан! Ол кылыгларын хереглекчилерге садынсаарып турар. Сигенни эндере кезип, кургат ыяшты белеткээш база чагыкчыларның хереглелин хандырып турар. Ногааны чедери-биле бажыңның чанында олуртуп: картофель, кабачки, огурец, свекла, батун, морковь, малина, кызыл-катты чаагай остүрүп, аъш-чемге ажыглап турар.

Бажыңының дериг-херекселин Сендажы Монгушевич бодунун шевер холдары-биле чазап кылган; стенка, савалар, ыяш оруннар, аптаралар дээш, орээлдериниде хос чер черле чок. Кызылдың телестудиязы хой удаа теледамчыдылгаларга бо ог-бүленин уран-шевер ажыл, амыдыралының дугайында чонга коргүзүп турган.

Өгнүн херээжен ээзи Розалия Монгушевна Сендажы аргып, быжып, даарап турда, шалыпкын, шевер. Уруу Чечепмааны база аргып, даарап, быжып ооредип, бодунун кылып-ла билир ажылынга догерезинге хандыкшыдын турар. Ийи оолдары Сыдым, Тимурян база адазының бүгү-ле кылып билир ажылдарын кызымак шингээдип ап, келир үеде адаиези дег уран-шевер кижилер болур идегелди берип турар.

Кылбазы чок, үлегерлиг ог-бүлелер ковудеп-ле турзун.

Нина ЭРТИНЕ.
Чаа-Хол кожуунунуң Булун-Терек сумузу.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Хууда бажын херекселдериниң садыы силерни чалап тур, хой янзы продукция ында бар:

- *хевистер*
- *мебель*
- *косметика*
- *суй белектер.*

Ажылдаар шактары **8 шактан 17 шакка** чедир
Адрези: Кызыл, Шетинкин-Кравченко,31 (Эне-Сай ресторан чанында).
Телефону: 3-52-87.

"БОДУМ БАЖЫҢЫМ"

ЧУРТТАЛГА ЛОТЕРЕЯЗЫ

Аңаа киржиринче далажыңар!

Бо чылдың **декабрь 25-те** болур чурттала лотереязының ийиги тиражынга найысылалдың товунде чаагайжыды туткан

- **ийи өрээлдиг квартираны**
- хой акша түңнүі 40 ой наашкынны
- амыдырал хандырылгазының техниказын ойнаар.

"Бодум бажыным" деп чурттала **лотереязының билеттерин** "Тыва парлалганын" киоскилеринде болгаш республиканың харылзаа салбырларында садып турар.

Далажыңар, боттарыңарга ажыктыг арганы ажыглаңар!

Адрези: Кызыл хоорай, Кызыл Партизаннар кудумчузу 36, "Өдүгеп" гостиницазы, №101 кабинет.
Телефоннары 1-18-61, 3-77-17.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы үр аараанының соонда, 2000 чылдың декабрь 2-де иштики херектер органнарының хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы

Монгуш Быдакаевич ТАСТЫҢ

мочээни-биле оон торелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Күстүгүр Сат, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91, секретариат 3-34-98
Солун келбейн барганда, дараа ында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер товунге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 4061 Чагыг 133

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттингеН.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007 ТР-нин парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур Айыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар